

साहित्य सम्राट

अण्णा भाऊ

संपादक

डॉ. राज ताडेरव / डॉ. सतीश कामत
अब्राहमबापू आवळे / डॉ. कपिल राजहंस

साहित्यसम्राट अण्णा भाऊ
संपादक

डॉ. सतीश कामत / डॉ. राज ताडेरव
अब्राहमबापू आवळे / डॉ. कपिल राजहंस

पुस्तकालय, गणेश, कल्याण, महाराष्ट्र

पुस्तकालय, कल्याण, महाराष्ट्र

साहित्यसम्राट
अण्णा भाऊ

संपादक

डॉ. राज ताडेराव / डॉ. सतीश कामत
अब्राहमबापू आवळे / डॉ. कपिल राजहंस

निर्मिती प्रकाशन, कोल्हापूर

साहित्यसम्राट अण्णा भाऊ

संपादक

डॉ. सतीश कामत / डॉ. राज ताडेरारव

अब्राहमबापू आवळे / डॉ. कपिल राजहंस

Sahityasamrat Anna Bhau

Sanpadak

Dr. Satish Kamat / Dr. Raj Taderao

Abraham Aavale / Dr. Kapil Rajhans

प्रकाशक

अनिल म्हमाने/प्रा. शोभा चाळके

निर्मिती प्रकाशन

८७३, क/२, सी वॉर्ड, सिध्दीथ्री प्लाझा,

राजाराम रोड, कोल्हापूर - ४१६००२

मो. ९८२२४७२१०९, ९८९०५५४३४०

Email : anilnirmiti@gmail.com

प्रथमावृत्ती : १ ऑगस्ट, २०२१

मुखपृष्ठ : गंगाधर म्हमाने

मुद्रक : मिरर प्रिटींग प्रेस, कोल्हापूर

ISBN : 978-93-87322-93-6

किंमत : रु. १२००/-

६७. अण्णा भाऊंच्या कादंबरीतील आवडी: एक बंडखोर नायिका
आरती केशवराव गायकवाड / ४९२
६८. क्रांतिकारी लेखक अण्णा भाऊ साठे
प्रा. सत्येंद्र राऊत / ४९९
६९. अण्णा भाऊ साठे व त्यांच्या साहित्यातील स्त्री दर्शन
डॉ. प्रगती दिनेश नरखेडकर / ५०३
७०. अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्यिक अवलोकन
प्रा. एल. एच. पंडुरे / ५०७
७१. अण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबऱ्यातील स्त्री
प्रा. डॉ. मयूर सदानंद शारत्रिद्रे / ५१२
७२. अण्णा भाऊंच्या शाहिरीतील विद्रोह
डॉ. चांदोजी सोपान गायकवाड / ५१६
७३. अण्णा भाऊ साठे - एक थोर साहित्यिक
डॉ. बाबासाहेब विठोबा माळी / ५२९
७४. अण्णा भाऊ साठे एक महान साहित्यरत्न
प्रा. कैलास सत्यवान शेलार / ५३३
७५. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील विविध पैलू
श्री कुंडलिक रामचंद्र भिंगारदेवे / ५४२
७६. कामगार रंगभूमीवरील अण्णा भाऊ साठे यांचे योगदान
प्रा. सत्येंद्र राऊत / ५४९
७७. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील मार्क्सवादी प्रेरणा
प्रा. दिलीप यशवंत बर्वे / ५५१
७८. सत्यशाधक अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील क्रांतिकारी,
साम्यवादी, आर्थिक दृष्टीकोन
डॉ. देवराव सुखदेवराव मनवर / ५६२
७९. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील स्त्री
प्रा. विजया नितीन रणदिवे / ५७३
८०. अण्णा भाऊ साठेचे कथात्मक साहित्य
प्रा. जगदीश पांडुरंग राणे / ५७६

८१. साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील
आंबेडकरवादी प्रेरणा
डॉ. देविदास विक्रम हारगिले / ५८२
८२. अण्णा भाऊ साठे यांचे 'स्त्री' विषयक विचार
सौ. स्नेहलता जगदीश राणे / ५८६
८३. अण्णा भाऊंच्या कथा : मनोरंजनात्मक कि प्रबोधनात्मक एक आढावा
प्रा. दिनेश जगन्नाथ नहिरे / ५९१
८४. अण्णा भाऊ साठे यांच्या निवडक साहित्यातील स्त्री चित्रण
डॉ. सोनाली संतोष कदम / ५९६
८५. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील भाषिक वैशिष्ट्ये- एक अभ्यास
डॉ. रविराज अच्युत फुरडे / ६०१
८६. अण्णा भाऊ साठे यांचा आर्थिक दृष्टिकोन
प्रा. युवराज धनाजी खडके / ६०९
८७. अण्णा भाऊंच्या वैजयंता कादंबरीतील स्त्री व्यक्तिरेखा
प्रा. मल्हारी पवार / ६१२
८८. अण्णा भाऊ साठे आणि संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ
डॉ. केशव अंबादास लहाने / ६२६
८९. अण्णा भाऊ साठे यांचे कामगार चळवळीतील योगदान
सौ. स्नेहल सुरेश बेलवलकर / ६३२
९०. साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे : एक दीपस्तंभ
प्रा. डॉ. मधुकर नवगिरे / ६४१
९१. अण्णा भाऊंच्या साहित्यातील पर्यावरण चित्रण
डॉ. पी. डी. गाथाडे / ६४७
९२. अण्णा भाऊ साठे यांच्या 'आवडी' या कादंबरीतील नायिका
प्रा. सीमा हडकर / ६५३
९३. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्य लेखनाच्या प्रेरणा
बेटकर वैशाली चनबस / ६५८
९४. अण्णा भाऊ साठे यांची शाहिरी : एक ऐतिहासिक अवलोकन
प्रा. सुमन लक्ष्मणराव केंद्रे / ६६४

अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील मार्क्सवादी प्रेरणा

प्रा. दिलीप यशवंत बर्वे

लक्ष्मीबाई सीताराम हळबे कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, दोडामार्ग, जि. सिंधुदुर्ग

प्रस्तावना

विसाव्या शतकाच्या प्रारंभापासून राजकीय व सामाजिक चळवळी जोर पकडल्याने इतर सर्वच क्षेत्राप्रमाणे तत्कालीन मराठी साहित्य क्षेत्रातही चळवळींचे प्रतिक्रम कमी प्रमाणात का होईना पण पडू लागले होते. सामाजिक सुधारणा झाली पाहिजे, अशा कोरड्या सुधारणावादी भूमिकेतून काही लेखक विषय हाताळत होते. मात्र यातून चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेमुळे गावकुसाबाहेर अंधारात खितपत पडलेल्या अस्मृश्य माणूस जाणीवपूर्वक दुर्लक्षित होता. प्रस्थापितांच्या प्रथापित साहित्यातून त्याचे वास्तव अंधारविश्व कोणीच मांडत नव्हते. याच काळात मराठी साहित्य विश्वात अण्णा भाऊ साठेंसारखा लोकशाहीर-साहित्यसम्राटाचा उदय झाला. अस्सल जीवनानुभवातून अण्णा भाऊंची लेखणी एखाद्या तळपत्या तळवारीसारखी तळपून गेली. पिढ्यान् पिढ्या जातीयतेच्या कोंडवाड्यात खितपत पडलेल्या माणसाच्या, दलित-वंचितांच्या, विशेषतः कष्टकऱ्यांच्या, मजुरांच्या व्यथा-वेदना त्यांचे दुःखाने भरलेले जीवन साहित्यातून चितारले. त्यांनी सामाजिक शोषणकीतून साहित्य लिहिले. लोककलेच्या माध्यमातून जन-प्रबोधन केले. अण्णा भाऊ साठे यांच्या समग्र साहित्यामागील प्रेरणांचा विचार करता भगवान

डुब, म. फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या क्रांतीकारी विचारांचाच कोण
 मार्क्सच्या साम्यवादी तत्त्वज्ञानाचा, कामुनिस्ट विचारांचा मोठा प्रभाव असल्याचे
 दिसून येते. अनेक मार्क्सवादी लेखकांच्या साहित्यकृतीच्या आकलनाचे सामाजिक
 वर्गीय विषमतेची जाणीव होत गेली. त्यातूनच त्यांना उत्स्फूर्तपणे साहित्य लेखनाची
 प्रेरणा मिळाली. प्रस्तुत शोधनिबंधात त्यांच्या समग्र साहित्यातील मार्क्सवादी
 प्रेरणांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अण्णा भाऊंचा जन्म सांगली जिल्ह्यातील चाळवा तालुक्यातील वाटेगाव
 सारख्या खेडेगावात १ ऑगस्ट १९२० रोजी, गावकुसाबाहेरच्या वस्तीत सवर्णांचे
 बाळीत टाकलेल्या मातंग कुटुंबात झाला. तत्कालीन सामाजात गावकुसाबाहेर
 जन्माला येणे म्हणजे 'पाप', अस्मृश्य म्हणून नशिबी प्रचंड नरकयातना भोगावे
 लागत. अस्मृश्यांची परिस्थिती प्रचंड हलाखीची होती. अण्णा भाऊंचा जन्म व
 वस्तीत झाल्याने, त्यांच्या वाट्याला आलेले हे सारे भोग त्यांनी भोगले. अन्व
 प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करत, आपले दुःख त्यांनी साहित्यातून प्रथमच
 जगासमोर उघडे केले. तसं पाहिलं तर अण्णा भाऊंच्या आजवरच्या अनेक
 पिढ्यांनी या अमानुष अत्याचाराविरुद्ध संघर्ष केला होता, पराक्रम गाजवला
 होता.

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य निर्मितीच्या कार्यातही त्यांच्या
 पूर्वजांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले होते. त्यांचा पराक्रम आणि शौर्य पाहून खुद्दच
 छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वतः मानाची तलवार देऊन वाटेगावच्या मातंगांचा
 गौरव केला होता. ती तलवार आजही फकिराच्या घरात होती. जोगतिपांच्या
 जत्रेत सारे गावकरी तिची मिरवणूक काढून सामूहिक पूजा करतात. 'ही शूत्रेची
 ऐतिहासिक दैदिप्यमान परंपरा पुढे इंग्रजांच्या राजवटीतही मातंगांनी शौर्याचा वास्त
 पुढे चालू ठेवला. गोरगारबांच्या हक्कासाठी, त्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी
 त्यांच्यावर अत्याचार करणाऱ्या धनदांड्या मालकशहाविरुद्ध हिंदुराव, सत्तू, उमाजी,
 पिराजी, निळू, सावळा, आणि फकीरासारखे वीरपुरुष अखेरपर्यंत लढत राहिले.
 भारतीय समाज संस्कृतीने अस्मृश्यांचे माणूसपण नाकारल्याने गावाबाहेर बहिष्कृत
 जीवन जगणाऱ्या पददलितांच्या हक्कासाठी वर्णव्यवस्थेची चौकट धुगारून, ते
 समतेची भाषा करू लागले.

वर्णव्यवस्थेचा पुरस्कार करणाऱ्या प्रस्थापितांनी वर्चस्ववादातून इंग्रजांच्या
 मदतीने त्यांना गुन्हेगार ठरवून आपली हुकुमशाही शाबूद ठेवली. वर्णव्यवस्थेला

विरोध करणाऱ्या अस्पृश्यांमध्ये एक जरब बसविण्याची त्यांची ही कुटनीती बसवी ठरली. लहानपणीच अण्णा भाऊंच्या वाट्याला जातीय कोंडवाडा आला. घरात प्रचंड दारिद्र्य पोटासाठी मिळेल ते काम करत, जसे जगले, जी माणस पाहिली त्याच माणसांना साहित्यातून त्यांच्या मुख-दुःखासह आहे तसेच जे केले. सूक्ष्म निरीक्षण, उपजतच असलेली प्रतिभा, आणि प्रचंड दाहक जीवनानुभवातून त्यांनी विपुल साहित्यनिर्मिती केली. त्यांनी रेखाटलेली माणसे जीवितपुढे कधीच लाचार होत नाहीत तर तिच्यावरच स्वार होऊन स्वाभिमानाने जगात. याविषयी प्राध्यापक र. बा. मंचरकर म्हणतात, अण्णा भाऊंची माणसं उदाराची आशाळभूतांसारखी वाट पाहत नाहीत. सहानुभूतीची भीक मागत नाहीत. ती दुःखी आहेत; पण दुःखाने ती हीनदीन, लाचार होत नाहीत. माणसाला अगतिक बनवणाऱ्या या व्यवस्थेविरुद्ध दंड ठोकून उठतात. कुन्हाडीला दंडा ठोकतात किंवा बंदुकीची नळी रोखतात. अशी अन्यायाविरुद्ध पेटून उठणारी कणखर आणि बंडखोर माणसे त्यांच्या कथा कादंब-यातून भेटतात. विद्रोह त्यांच्या नसानसांत मुरलेला होता.

कोणतेही पारंपारिक शिक्षण न घेणाऱ्या अण्णा भाऊंचा वाटेगावपासून मुंबई आणि एका मजुरापासून साहित्यसम्राट कादंबरीकार-कथाकार-लोकशाहीर-क्युमिस्ट कार्यकर्ता-कामगार चळवळीच्या प्रणेत्यापर्यंतचा प्रवास प्रचंड खडतर, दाहक आणि संकटांनी भरलेला आहे. या प्रवासात त्यांनी पोटासाठी अनेक हलक्या दर्जाची कामे करवी लागली.

कल्याणला दगडाच्या खाणीत दगड फोडणे, वखारीत कोळसा भरणे, धगडी, हेलकरी वेटर डोअरकीपर, गिरणी कामगार, फेरीवाल्याबरोबर मुंबईच्या गडोबाळातून कपड्याचे गाठोडे घेऊन फिरणे, तमाशात नाचणे इत्यादी कामे करावी लागली. मात्र अशाप्रकारची कामे करताना त्यांना कधीही संकोच वाटला नाही. कष्टाने माणूस मरत नाही, हे साधे तत्त्वज्ञान घेऊनच ते जगले. श्रमाचे मोल त्यांनी जाणले होते. श्रमिकांचे प्रश्न, त्यांचे जीवन ते जगत होते, म्हणूनच कामगार चळवळीचे नायक ठरले. १९५८ साली भरलेल्या दलित साहित्य संमेलनाच्या उद्घाटनपर भाषणात अण्णा भाऊ म्हणतात की, हे जग, ही पृथ्वी श्रमाच्या मस्तकावर नसून दलितांच्या तळहातावर तरलेली आहे. यातूनच त्यांना दलितांच्या श्रमाचे महत्त्व जाणले होते. या कष्टक-यांचे जीवनच त्यांनी साहित्यातून अधोमुखित केले.

साहित्यातील मार्क्सवादी प्रेरणा

कार्ल मार्क्सला सरंजामशाही नष्ट करून शोषणविरहीत, वर्गविहीन समाजव्यवस्था आणायची होती. जगात समताधिष्ठीत परिवर्तन घडण्यासाठी वर्गविहीन समाज निर्माण होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी माणसाला विश्वाच्या केंद्रस्थानी आणून त्याच्या जगण्याला अर्थपूर्ण केले पाहिजे. यासंदर्भात डॉ. राजवामन कसबे म्हणतात. माणसातील सर्व मंगल सुप्तशक्तींचे प्रकटीकरण करता येऊ शकेल, अशी राजव्यवस्था, समाजव्यवस्था आणि अर्थव्यवस्था निर्माण करणे, त्याच्या संघटित शक्तीच्या आधारे करू शकतो. त्यासाठी क्रांती करावी लागते ती लोकशाही मार्गाने होणार असेल तर उत्तमच आहे. परंतु वर्गशत्रू हिंस बसवू तरी त्याला जनाधाराद्वारे नमोहरम करण्याची शक्ती सर्वहारा जातीच्या एकजूट निर्माण झाली पाहिजे, असा जनाधार हाच हिंसेला एकमेव पर्याय आहे.' वासाठो सर्व कष्टकरी दीनदुबळ्यांनी एकत्रितपणे शोषण कर्त्याविरोधी व्यापक लढा उभारण्याचे कार्ल मार्क्सने प्रतिपादन केले. अण्णा भाऊ साठे यांचा यावर ठाम विश्वास होता, म्हणूनच त्यांनी आपल्या साहित्यातून वर्णव्यवस्था, जातीव्यवस्था आणि वर्गमुक्त समाजाचे पाहिलेले स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी त्यांनी साहित्य आणि लोककलेद्वारे सामान्य माणसांपर्यंत मार्क्सचे विचार पोहचविण्याचा प्रयत्न केला.

वडिलांचे निधन झाल्यानंतर अण्णा गावी गेले. काही दिवस बापू सठे यांच्या तमाशात काम करून पुन्हा मुंबईला आल्यानंतरच खऱ्या अर्थाने त्यांना कम्युनिस्ट पक्षाचा परिचय झाला, तो माटुंगा लेबर कॅम्पमध्ये. तिथेच त्यांच्या मनात मार्क्सवादाबद्दल आकर्षण निर्माण झाले. कम्युनिस्ट चळवळ त्यांच्या मनात येथेच रुजत गेली आणि त्यांच्यातला कलावंतही येथेच बहरत गेला. याविषयी महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाच्या वतीने प्रकाशित केलेल्या 'लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे निवडक वाङ्मय' या ग्रंथाच्या संपादकीय लेखात अर्जुन डांगळे म्हणतात, वाटेगावहून मुंबईत आल्यानंतर ज्या माटुंगा लेबर कॅम्पमध्ये झोपडपट्टीत ते राहिले, तिथेच त्यांच्या प्रतिभेला आकार आला. वैचारिक, तात्विक अधिष्ठान प्राप्त झाले. त्या लेबर कॅम्पमध्ये कम्युनिस्ट पक्षाचे 'स्टडी सर्कल' चालत असे. कॉ. के. एम. साळवी, कॉ. शंकर नारायण पगारे, कॉ. आर. बी. मोरे, कॉ. विश्राम गांगुर्डे, कॉ. तुकाराम सरतापे ही त्यातली काही मंडळी. तत्कालीन सामाजिक व राजकीय जडणघडण लक्षात घेता बहुतांशी

महाराष्ट्र मंडळी नाशिक, सातारा, सांगली, नगर जिल्हातून आलेली. कोणी गोदीत, विरण्यात तर कोणी मुनिसिपालिटीत नोकरी करत. त्यावेळी इथे दोनच राजकीय पक्ष होते; एक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा 'शेड्यूल कास्ट फेडरेशन' आणि दुसरा 'कम्युनिस्ट पक्ष डॉ. बाबासाहेबांचा संपूर्ण दलित समाजावर प्रवाह असतानाही अनेक महाराष्ट्र कार्यकर्ते कम्युनिस्ट चळवळीत होते' यातून या भागात 'शेड्यूल कास्ट फेडरेशन पेक्षा 'कम्युनिस्ट पक्षाचा' प्रभाव अधिक असल्याचे लक्षात येते. इजाजत पुढे म्हणतात, नाक्यावर 'लेबर रेस्टॉरंट' नावाचे हॉटेल होते. तिथे सर्वच राजकीय पक्षांचा अड्डा होता. इथेच गमतीने अण्णा भाऊंनी मच्छरावर लिहिलेला शेवाळा कम्युनिस्ट कार्यकर्त्यांसमोर सादर केला, त्यातून त्यांच्यातील प्रतिभा कार्यकर्त्यांच्या लक्षात आली. त्यांचे शब्द सामर्थ्य त्यांनी ओळखले. अण्णा भाऊंना पार्टीत आणण्याचे खरे श्रेय कॉ. शंकर नारायण पगारे यांनाच दिले जाते. डॉ. पंत्यांच्या डोळ्यासमोर आंबेडकरी चळवळ होती. चळवळीतल्या कलावंतांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार आणि चळवळ समर्थपणे सामान्य माणसांपर्यंत नेककलेच्या माध्यमातून पोचवली होती. यामध्ये आंबेडकरी जलशांनी अत्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतांना कॉ. पगारे पाहत होते. त्यांनाही वाटले कम्युनिस्ट चळवळ जनसामान्यांपर्यंत पोचवायची असेल, तर आपण देखील ढोलकी-तुणतुणे हाती घेतलं पाहिजे."

कम्युनिस्ट पक्षाचाही प्रचार-प्रसार करण्यासाठी अशापद्धतीचे जलसे आवश्यक आहेत, याची पूर्ण जाणीव कॉ. पगारेंना होती. त्यांनी अण्णा भाऊंमधला कलावंत ओळखून अण्णांना जवळ घेतले. कधी पैसे तर कधी नवीन कपडे त्यांच्या स्वरूपात बक्षीस देऊन, कॉ. पगारेंनी अण्णांकडून लिहून घेत. त्यातूनच प्रथम 'मायभूच्या चरणा' हा वग अण्णांनी लिहून मावसभाऊ लक्ष्मण साठे याची ढोलकी व चाल लावण्यासाठी बापू साठे यांच्या साथीने त्यांनी वग सादर केला. नंतर व्हॅम्पमधील कार्यकर्त्यांना वग आबडल्यानंतर, दुसरा 'अकलेची गोष्ट' हा वग लिहून तो परळ येथील कम्युनिस्ट पक्षाच्या कार्यालयात कॉ. शंकर पगारे, डॉ. गंगापर अधिकारी, कॉ. बी. टी. रणदिवे, कॉ. पी. सी. जोशी यांच्या उपस्थितीत सादर केला. हा वग पाहून सर्वच कार्यकर्ते फारच प्रभावित झाले. शेवटुकीही झाले. कॉ. श्रीपाद हागे यांच्यासारख्या थोर नेत्याचेही मार्गदर्शन त्यांना मिळाले, त्यातून लिहिण्याची प्रेरणा मिळत गेली. कम्युनिस्ट पक्षाच्या 'सुगातर' नामाधिकृत 'हव ते लिहितो' या लेखमालेत १२ लेख लिहून, स्वातंत्र्य लढ्यातील

सावकारशाहीचा विखारी कुंदा,
 आपार खुरपून पाडायचा रेंदा,
 दाखवाया बाळा उचल घे इळा
 एतदिस राबून सालना साल,
 किती पिढ्या आम्ही काढायचं हाल
 रोवू आता बांधावर बावटा लाल,
 काळावर चाल कर-हत्यार नीट धर
 एकीचा बांधुनी किल्ला रे शिवारी चला॥

कष्टकऱ्यांना भांडवलशाहीच्या जुलमी विळख्यातून सोडविण्यासाठी
 मार्क्सच्या समाजवादी विचारांची नितांत गरज आहे. त्यासाठी मजुरांबरोबर
 वर्गाने कम्युनिस्ट पक्षाच्या लाल बावट्याखाली एकत्रित येऊन एकीने लढा
 प्रारंभ अनिष्ट भांडवलदारी नष्ट केली पाहिजे. हे कार्ल मार्क्सचे विचार
 आणखी पुढे ते आग्रह धरतात. त्यातूनच कष्टकऱ्यांना जागृत करण्यासाठी
 १९४४ साली टिटवाळा येथे भरलेल्या शेतकरी परिषदेत कम्युनिस्ट पक्षाच्या
 ताल बावटा कला पथकाची निर्मिती केली. तेव्हा शाहीर अमरशेख आणि द.
 गबाणकर त्यांच्या बरोबर कलापथकात सामील होऊन, राजकीय क्रांतीच्या
 प्रयत्नां द्वारे ते कम्युनिस्ट बनले'. (सक्षम समीक्षा जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर-
 २०१५) संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत त्यांचे कार्य तर सर्वांनाच ज्ञात आहेच.

१९५९ साली 'वैजयंता' कादंबरीच्या प्रकाशनावेळी अण्णा भाऊ
 जेजुरीकरांच्या भूमिकेबाबत म्हणतात, माझा माझ्या देशावर, जनतेवर नि
 तिच्या संघर्षावर आढळ विश्वास आहे. हा देश सुखी, समृद्ध नि सभ्य व्हावा, इथे
 समानता नांदावी, या महाराष्ट्र भुमीचे नंदनवन व्हावे, अशी मला रोज स्वप्ने पडत
 असतात, ती मंगल स्वप्ने पहात मी लिहित असतो. अशी स्वप्ने पाहणारे द्रष्टे
 असतात. कार्ल मार्क्सने असेच समग्र कष्टकरी माणसाच्या सुख समृद्धीचे स्वप्न
 राहिले होते. त्यांच्या मंगलमय स्वप्नांना वास्तवात आणण्यासाठी अण्णा भाऊंनी
 संघर्षणी हातात घेतली. भारतात समता प्रस्थापित होण्यासाठी आणि विशेष
 म्हणजे हा देश सभ्य होण्यासाठी जनतेने चालविलेल्या संघर्षावर अढळ विश्वास
 असून क्रांतिकारी चळवळीचा भाग बनणे त्यांना पसंत होते, म्हणून ते जन्मभर
 चळवळीतच राहिले.

भारतात समाजवादी समाजरचना आल्याशिवाय भारतात ना समानता

येणार, ना भारत सभ्य होणार. याची खात्री पटल्याने त्यांनी मार्क्स ही प्रामाणिक जीवननिष्ठा मांडली आणि व्यक्तिगत जीवनातील अनेक संकटांना सामोरे जाऊन ती त्यांनी आयुष्यभर एखाद्या मंगल व्रताप्रमाणे प्रामाणिक जपली. मंगल शब्दात डॉ. रावसाहेब कसबे यांनी अण्णा भाऊंच्या लेखन प्रेरणावर भाष्य केले आहे.

१९५८ साली दलित साहित्य संमेलन उद्घाटनपर भाषणातूनही त्यांच्या प्रेरणा व भूमिका अधोरेखित होतात. अण्णा भाऊ म्हणतात की, दलितांची कुटूंब संस्थाच भांडवलदारी जगाने त्या झाडाखाली हाकलून दिलेली असते. त्याच आम्ही निरीक्षण करावे, याची कारण परंपरा शोधावी, आणि मग त्या काँग्रेस दिसणा-याविषयी लिहावे; कारण या समाजाची घडीन घडी त्या दलितांनी व्यापवली आहे, हे जग, ही पृथ्वी शेष्ठांच्या मस्तकावर नसून, दलितांच्या तळहातावर तरलेली आहे. अशा या दलितांचे जीवन खडकातून झिरपणाऱ्या पाझराप्रमाणे असते. ते जवळ जाऊन पाहा. मग लिहा." अण्णा भाऊ प्रस्थापितांबरोबर सर्वच लेखकांना केवळ वरवरची भूतदयावादी नव्हे तर मानवावादी भूमिकेतून दलित व्यथा-वेदनांशी, त्यांच्या सुख-दुःखाशी समरस होऊन लिहिण्याचे अवाहन करतात. सामाजिक समतेसाठी दलितांमध्ये विषमतेची प्रखरपणे जाणीव निर्माण करणारे साहित्य निर्मिती करण्याचा प्रत्यक्ष सल्लाच जणू ते लेखकांना देतात. ते पुढे म्हणतात, दलितांविषयी लिहिणाऱ्यांनी प्रथम त्यांच्याशी एकत्रित असले पाहिजे तू गुलाम नाहीस, हे जग तुझ्या हातावर आहे, याची जाणीव करून द्यावी. त्याचे जीवन वरच्या पातळीवर नेण्याची शिकस्त करावी आणि त्यासाठी लेखक हा सदैव आपल्या जनतेबरोबर असावा लागतो. कारण जो कलावंत जनतेबरोबर असतो, त्याच्याबरोबर जनता असते. जनतेकडे घट फिरवणाऱ्याकडे साहित्य पाठ फिरवीत असते. जगातील सर्वश्रेष्ठ कलावंतांनी वाङ्मयीन हा जगाचा तिसरा डोळा मानला आहे, आणि तो डोळा सदैव पुढे व जनतेबरोबर असणे आवश्यक आहे." असे अण्णा भाऊंना वाटते. ह्याच जाणीवेतून ते लिहितात.

एक जीवनदृष्टी घेऊन ते लेखन करतात. त्यांची माणसावर, त्यांच्या श्रमावर प्रचंड निष्ठा होती. जग बदलायची दुर्दम्य इच्छाशक्ती होती. जुने विचार, जुनी संस्कृती, जुने सर्व बदलून नव्या जगाची निर्मिती करण्याची इच्छा होती. यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार आत्मसात करून, जग बदल

जस्तुनी घाव। सांगून गेले मला भीमराव। गुलामगिरीच्या या चिखलात रुतून
बसला का ऐरावत। आपल्या पोवाड्यातून अशी हाक दीनदलितांना देताना
मुंबईच्या लावणीत म्हणतात,

लाल झेंडा घेऊन हाती। करायला इथे क्रांती।

मजुरांची पिढी नवी पाऊल टाकती॥

अण्णा भाऊ साठे म्हणे। बदलूनी हे दुबळे जिणे॥

होणार जे विजयी ते रण करती।

'वारणेचा वाघ' कादंबरी शासनकर्ते आणि शासित सर्वसामान्य जनता
दृष्ट्यातील संघर्षाची कथा सांगणारी आहे. की कथा इतकी विविध पदरी आहे
की, तिच्यातून अण्णा भाऊंचे मानवी संबंधातील गुंते उलगडणाऱ्या कलावंतांचे
आणि प्रतिभावंतांचे रूप प्रकट होताना दिसते 'मथाजी चौगुले हा शासनकर्त्या
जाणाचा प्रतिनिधी आहे. तो सई नावाच्या एका गरोदर महारणीला बेदम मारतो.
चावळी तिने मानलेला सतू नावाचा रामोशी भाऊ मदतीला येतो. मात्र मथाजी
लेकत नाही. त्यातच सतूच्या हातून मथाजी खून होतो. त्यानंतर सतू रानात फरार
होतो. पुढे सईला मुलगा होतो. कोल्हापुरातील ख्रिस्ती धर्मगुरु अल्बर्ट त्याचे
शिक्षण करतात. तो ख्रिश्चन धर्म स्वीकारून, डॅनियल नाव ठेवले जाते. डॅनियल
सौजदार बनतो व त्याच्याकडे सतूला पकडण्याची कामगिरी डॅनियल वर येते.
व त्याच्याच गोळीने सतूचा बळी पडतो. शेवटी शासनकर्त्याचा भांडवलदार
जाचा विजय होऊन सतू ज्या सामान्यमाणसाचा दारुण पराभव होऊन तो पुन्हा
गुलामगिरीत लोटला जातो, यावर अण्णांनी भाष्य केले आहे.

वैज्यंता कादंबरीत रशियन साहित्यिक मॅक्सिम गॉर्किचे एक वाक्य
अण्णा भाऊ उद्धृत करतात, 'जो साहित्यिक जनतेची कदर करत नाही, जनता त्या
साहित्यिकाची कदर करत नाही.' म्हणूनच त्यांनी साहित्यातून सामान्यांच्या व्यथा
मांडल्या. एकूणच अण्णा भाऊंच्या साहित्यातील अवकाश, व्यक्तिरेखा,
आश्रयविद्याबद्दल डॉक्टर बाबुराव गुरवानी समर्पक शब्दात वर्णन केले आहे. ते
म्हणतात, सहाद्रिच्या कुशीत वसलेल्या सांगली, सातारा, कोल्हापूरचा परिसर
कृष्णा, कोयना, वारणा, वांग वेरळा, पंचगंगा या नद्यांचा संपूर्ण निसर्ग, त्या
प्रदेशातील ग्रामीण संस्कृती, ब्रिटिश काळातील जीवन, दाट जंगल झाडी,
दोंगरवाटा, त्यांच्या आश्रयाने सुरू असणाऱ्या क्रांतिकारकांच्या चळवळी, गुंड-
दोंगरवाटांच्या दंगली, गावातील भाऊबंदकी, दोन गावांमध्ये पिढ्यान्पिढ्या

चालत आलेले वैर, त्यात भरडला जाणारा अस्पृश्य समाज, खून, मारामार, तरण्याताठ्या देखण्या पोरींवर होणारे अत्याचार या सऱ्या गोष्टी अण्णा भाऊ आपल्या साहित्यात मांडत होते. सण-उत्सव, जत्रा बेलगाड्यांच्या शर्यती, कुस्त्यांचे फड, तमाशे, वाघ्यामुर्ळांची जागरणे, त्यांचे धनदांड्यांकडून होणारे शोषण, खेड्यापाड्यातील माणसांच्या श्रद्धा-अंधश्रद्धा, शेती, शेतकऱ्यांवर एकमेकांवरील प्रेम, सहकार्य, नातेसंबंधातील जिव्हाळा, श्रेष्ठ-कनिष्ठतेचा भाव, शेतीमध्ये होणारा बदल, पिठाच्या गिरण्या, विहिरीवरील इंजिन, हळूहळू क्रोमळणारा गावगाडा, बलुतेदारांची स्थितीगती, सावकारशाही, श्रीमंतीच्या जोरावर चालणारा इशकाचा बाजार, गरती स्त्रियांची घराण्याच्या प्रतिष्ठेपोटी होत असणारी घुमणू देशाच्या स्वातंत्र्याची आच, स्त्रीचे शील, घराण्याचा बडजावपणा, मोटे दाडे चौसोपी वाडे, महारवाडा, मांगवाडा, भटके फिरस्ते. अशा अनेक गोष्टी गोष्टींचे वर्णन अण्णा भाऊ यांच्या समग्र साहित्यातून येते. १९२० ते १९६९ च एकोणपन्नास वर्षात अण्णा भाऊंनी १३ लोकनाट्ये, १३ कथासंग्रह, ३२ कादंबऱ्या, ३ नाटके, एक शाहिराचे पुस्तक, प्रवासवर्णन, चित्रपटकथा, प्रसिद्ध प्रसिद्ध पोवाडे, पदे, पटकथा, छक्कड, पत्रकार एवढे प्रचंड साहित्य लेखन केले.

अण्णा भाऊंचे द्रष्टेपण याच्यात आहे की, ते हाडाचे कम्युनिस्ट होते. कॉम्रेड होते, मार्क्सवादी होते, परंतु ते पोथीनिष्ठ कधीच नव्हते. मार्क्सवाद भारतीय समाजव्यवस्थेत कसा लावायचा, याची दृष्टी त्यांच्या जीवनसंघर्षातून त्यांना दिलेली होती. ज्या काळात कम्युनिस्ट पक्षात डॉ. आंबेडकर यांची जवळी साधने करायची की नाही, यावरून प्रचंड वाद सुरू होता त्याच काळात म्हणजे १९५९ झाली. त्यांनी फकीरा ही आपली सर्वश्रेष्ठ साहित्यकृती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या झुंजार लेखणीला अर्पण केली आणि 'जग बदल घालुनी घाव। सांगून गेले मला भीमराव। अजरामर क्रांतीगीत लिहिले. याचा अर्थ जातीअंत झाल्याशिवाय भारतीय क्रांती पूर्ण होऊ शकणार नाही. याची दलित चळवळीला जाणीव करून दिलेली होती.' डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानंतर दलितमुक्ती लढ्यातील मतलबी कार्यकर्त्यांना त्यांच्या मानवमुक्तीच्या विचारांचे स्मरण करूनही देतात.

अण्णा भाऊ यांच्या समग्र साहित्यामागील मार्क्सवादी प्रेरणाचा विचार करताना त्यांचे बालपण, कामगार म्हणून केलेली विविध कष्टाची कामे, मारुता लेबर कॅम्प मधील मार्क्सवादी कार्यकर्त्यांशी झालेली मैत्री, त्यांचे वेळोवेळी भेटलेले मार्गदर्शन, कामगार संघटनेतील काम, मार्क्सवादी लेखकांचे वाचलेल्या

साहित्यकृती, झालेले आकलन, त्यातच त्यांची अफाट निरीक्षण शक्ती, शब्दावरचा प्रभाव, तत्कालीन भारतीय राजकीय आणि सामाजिक वातावरणाचे आकलन, डॉ. लॅनिन, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्य या सर्वांच्या प्रेरणेतून अण्णा भाऊंनी प्रचंड साहित्य लिहिले, आणि खरे साहित्यसम्राट ठरले.

संदर्भ

१. 'स्वात्म दर्शन' अण्णा भाऊ साठे विशेषांक, संपादक वीरधवल परब, सहावे अण्णा भाऊ साठे साहित्य संमेलन, १८, व १९ जानेवारी, २०१५, सावंतवाडी.
२. स्वसंपक, अण्णा भाऊ साठे, पृ. क्रमांक, ३९२.
३. अण्णा भाऊंचा मराठमोळा मार्क्सवाद, रावसाहेब कसबे, सक्षम समीक्षा, संपा. शैलेश त्रिभुवन, वर्ष ५ वे, अंक २, जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर-२०१५, पृष्ठ. ८६
४. 'लोकशाहीर, अण्णा भाऊ साठे निवडक वाङ्मय', अर्जुन डांगळे, (संपा.) प्रकाशन, मराठ्ठा राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, १ ऑगस्ट १९९८.
५. वर्ष.
६. सक्षम समीक्षा, संपा. शैलेश त्रिभुवन, वर्ष ५ वे, अंक २, जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर-२०१५, रावसाहेब कसबे, पृष्ठ. ८५.
७. लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे निवडक वाङ्मय, म. रा. सा. आ. सं. मं., मधून 'दलित साहित्य संमेलन मुंबई, १९५८ उद्घाटनपर भाषण,
८. सक्षम समीक्षा, संपा. शैलेश त्रिभुवन, वर्ष ५ वे, अंक २, जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर-२०१५, पृष्ठ. ८६.
९. सक्षम समीक्षा, संपा. शैलेश त्रिभुवन, वर्ष ५ वे, अंक २, जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर-२०१५, पृष्ठ. ८६.

डॉ. मनीश कामरान

डॉ. राज साहा

डॉ. अनामयासु आश्रक

डॉ. कपिल राजदरम

भारताचे साहित्याचे अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्याला अजूनच्याआजून अशाप्रकारचे महत्त्वाचे स्थान आहे. अण्णा भाऊ साठे यांनी इ. स. १९४१-४२ पासून साहित्य लेखनास प्रारंभ केला. या प्रवासात त्यांनी जवळपास सव्वट पुस्तके लिहिली, त्यात १४ लोकनाट्ये, ११- पाद्याडे, १३ गीत संग्रहिका, १ नाटक, १ प्रवासवर्णन, १३ कथासंग्रह, ७ चित्रपट कथा आणि ३२ कादंबऱ्या एवढी प्रचंड प्रमाणात साहित्य निर्मिती केली. त्यांच्या साहित्यकृतींच्या एकापासून सतरा पर्यंत आवृत्या निघाल्या. अनेक पारितोषिक मिळाली. त्यांच्या लेखनावर अनेक चित्रपट निघाले. त्यांची पुस्तके विद्यापीठात अभ्यास करण्यासाठी नियडुनी जात आहेत. त्यांचे साहित्य पीएचडीच्या मशाधनाचा विषय ठरत आहे. भारतातील व जगातील २३ भाषांमध्ये त्यांचे साहित्य भाषांतरित झालेले आहे. आजही वाचनालयात अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्याला अग्रक्रमाने मागणी असते.

साहित्य सम्राट अण्णा भाऊ साठे यांच्या जन्मशताब्दी वर्षानिमित्त त्यांच्या साहित्य व कार्यावर आज मोठ्या प्रमाणात विचारमंथन होत आहे. त्यांचाच एक महत्त्वाचा भाग म्हणून अण्णा भाऊ साठे यांच्या अनेक पैलूंना ग्रंथात मांडण्याच्या आणि सर्वव्यापी दृष्टीने वाचकांना उपलब्ध करून देण्याच्या हेतूने साहित्यसम्राट अण्णा भाऊ साठे हा ग्रंथ संपादित करित आहोत.

₹. १२००/-

शेवट हवी असल्यास...

शेवट/पुस्तक से सर्व
९८२२४७११०९

Scan & Pay

निर्मिती प्रकाशन

८७३, क/२, सी वॉर्ड, लिटरी वी प्लॉट,
राजाराम रोड, कोल्हापूर - ४११००१
मो. ९८२२४७११०९, ९८२२४७११०९

साहित्य सम्राट

अण्णा भाऊ

संपादक

डॉ. राज ताडेरव / डॉ. सतीश कामत
अब्राहमबापू आवळे / डॉ. कपिल राजहंस

साहित्यसम्राट

अण्णा भाऊ

संपादक

डॉ. राज ताडेरारव / डॉ. सतीश कामत
अब्राहमबापू आवळे / डॉ. कपिल राजहंस

निर्मिती प्रकाशन, कोल्हापूर

साहित्यसम्राट अण्णा भाऊ
संपादक

डॉ. सतीश कामत / डॉ. राज ताडेराय
अब्राहमबापू आवळे / डॉ. कपिल राजहंस

Sahityasamrat Anna Bhau

Sanpadak

Dr. Satish Kamat / Dr. Raj Taderaao

Abraham Aavale / Dr. Kapil Rajhans

प्रकाशक

अनिल म्हमाने/प्रा. शोभा चाळके

निर्मिती प्रकाशन

८७३, क/२, सी वॉर्ड, सिध्दीश्री प्लाझा,

राजाराम रोड, कोल्हापूर - ४१६००२

मो. ९८२२४७२१०९, ९८९०५५४३४०

Email : anilnirmiti@gmail.com

प्रथमावृत्ती : १ ऑगस्ट, २०२१

मुखपृष्ठ : गंगाधर म्हमाने

मुद्रक : मिरर प्रिटींग प्रेस, कोल्हापूर

ISBN : 978-93-87322-93-6

किंमत : रु. १२००/-

अनुक्रम...

१. अण्णा भाऊ साठे : जीवन व कर्तृत्व
डॉ. गिरीश मोरे / २१
२. अण्णा भाऊ साठे यांची शाहिरी - इतिहासाची मुसाफिरी
डॉ. सोमनाथ डी. कदम / ४५
३. अण्णा भाऊ साठे लिखित स्तालिनग्राडचा पोवाडा :
ऐतिहासिक मूल्यांकन
डॉ. शितल पंचीकर / ५३
४. अण्णा भाऊ साठे यांचे क्रांतिकारक सामाजिक कार्य
डॉ. पठाण झेड. ए. / ६१
५. आंवेडकरी विचारमूल्ये आणि अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य
डॉ. सतीश कामत / ६७
६. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील स्थलावकाश
गोविंद काजरेकर / ८५
७. अण्णा भाऊ साठे यांची क्रांतिकारी शाहिरी
डॉ. रघुनाथ केंगार / १०१
८. अण्णा भाऊ साठे यांचे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील योगदान
डॉ. नितेश सुरवसे / १०८
९. अण्णा भाऊ साठे यांचे कथालेखन
डॉ. भाऊसाहेब मुरलीधर नन्नवरे / ११४
१०. साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे : अष्टपैलू व्यक्तिमत्व
डॉ. बळीराम गायकवाड / १२०
११. लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे यांची शाहिरी, पोवाडे व वगनाट्ये :
एक अभ्यास
डॉ. स्वाती रामराव सरोदे / १२५
१२. अण्णा भाऊ साठे यांचे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील योगदान
डॉ. राजेंद्र आत्माराम मुंबारकर / १३०

८१. साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील
आंबेडकरवादी प्रेरणा
डॉ. देविदास विक्रम हारगिले / ५८२
८२. अण्णा भाऊ साठे यांचे 'स्त्री' विषयक विचार
सौ. स्नेहलता जगदीश राणे / ५८६
८३. अण्णा भाऊंच्या कथा : मनोरंजनात्मक कि प्रबोधनात्मक एक आढावा
प्रा. दिनेश जगन्नाथ नहिरे / ५९१
८४. अण्णा भाऊ साठे यांच्या निवडक साहित्यातील स्त्री चित्रण
डॉ. सोनाली संतोष कदम / ५९६
८५. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील भाषिक वैशिष्ट्ये- एक अभ्यास
डॉ. रविराज अच्युत फुरडे / ६०१
८६. अण्णा भाऊ साठे यांचा आर्थिक दृष्टिकोन
प्रा. युवराज घनाजी खडके / ६०९
८७. अण्णा भाऊंच्या वैजयंता कादंबरीतील स्त्री व्यक्तिरेखा
प्रा. मल्हारी पवार / ६१२
८८. अण्णा भाऊ साठे आणि संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ
डॉ. केशव अंबादास लहाने / ६२६
८९. अण्णा भाऊ साठे यांचे कामगार चळवळीतील योगदान
सौ. स्नेहल सुरेश बेलवलकर / ६३२
९०. साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे : एक दीपस्तंभ
प्रा. डॉ. मधुकर नवांगर / ६४१
९१. अण्णा भाऊंच्या साहित्यातील पर्यावरण चित्रण
डॉ. पी. डी. गाव्याडे / ६४७
९२. अण्णा भाऊ साठे यांच्या आंबेडका या कादंबरीतील नायिका
प्रा. सीमा हडकर / ६५३
९३. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्य लेखनाच्या प्रेरणा
बेटकर वैशाली चनबस / ६५८
९४. अण्णा भाऊ साठे यांची शाहिरी : एक ऐतिहासिक अवलोकन
प्रा. सुमन लक्ष्मणराव केंद्रे / ६६४

अण्णा भाऊच्या साहित्यातील पर्यावरण चित्रण

डॉ. पी. डी. गाथाडे

लक्ष्मीबाई सीताराम हळबे महाविद्यालय, दोडामार्ग, जि. सिंधुदुर्ग.

अण्णा भाऊ साठे हे मराठी साहित्यातील खूप मोठे लेखक, शिक्षण, साहित्य आणि कलेची कोणतीही पार्श्वभूमी नसताना, शाळेत जाऊन शिक्षण घेतलेले असतानाही केवळ बुद्धिमत्ता, कष्ट करण्याची तयारी, जिद्द या जोरावर अण्णाभाऊ सांगली जिल्ह्यातील वाटेगाव पासून मुंबईपर्यंत पायी प्रवास करीत मिळेल तेथे मोलमजुरी आणि कामधंदा करीत, तीन दगडांची चूल मांडून त्यावर ओले शुक शिजवून खाऊन मुंबई गाठली. आणि पोटाची आग विझवण्यासाठी मिळेल ते काम घंदा स्वीकाराला. फुटपाथवर, चाळीत, झोपडपट्टीत, राहून मिळेल ते खाऊन, जगत असतानाच वाचायला, लिहायला, गायचा छंद जडतो आणि महाराष्ट्राला एक नवा साहित्यिक मिळतो.

अण्णा भाऊंनी आपल्या साहित्य जीवनामध्ये सर्वत्र प्रकारच्या साहित्याचे तिखाण केले. नव्यनवीन तंत्र हाताळले. असा कोणताच साहित्य प्रकार त्यांच्या हातातून सुटलेला नाही. कथा, कादंबरी नाटक, कविता, पोवाडे, चगनाट्य, लावण्या, गण गवळण हे सर्व प्रकार त्यांनी हाताळले असून, आपल्या साहित्यामध्ये प्रसंगानुरूप निसर्गाचे, पर्यावरणाचे पर्वत, पठार, मैदान, नद्या-नाले, जंगल या

नैसर्गिक पर्यावरणाबरोबरच, मानवी समाज, मानवी मन, सुख, दुःख, दाखिल
बेरोजगारी, बरोबरच समुद्राच्या लाटा, समुद्र किनारे, येथील कारखाने, त्यातून
बाहेर पडणारा धूर, त्याच्या आवाजाबरोही वर्णन आपल्या कथा, कविता, कथां
पोवाडा, व लावण्यातून केले आहे.

अण्णा भाऊं साठे यांना कोणतीही शैक्षणिक पार्श्वभूमी नव्हती. तर
त्यांनी १२ कथासंग्रह, ३५ कादंबऱ्या, १० पोवाडे, १६ बगनाट्य, तीन काव्ये
एक कवितासंग्रह, आणि एक प्रवासवर्णन असे प्रचंड लिखाण केले आहे.

अण्णा भाऊंच्या सात कादंबऱ्यांवर चित्रपट तयार झाले आहेत. असे
नैसर्गिक ग्रंथ तयार करण्यात आले आहेत. आता अनेक विद्यार्थी प्राध्यापक त्यांच्या
साहित्यावर एम. फिल., पी. एच. डी. करित असून नव्या दृष्टिकोनातून त्यांच्या
साहित्याचा अभ्यास करतात. अण्णा भाऊंनी बरबाद्या कंजारी, चिरान नवले
भूठ, पिताळलेला माणूस, अंबी, फरारी, भानामती, लाडी, कृष्णाकाठच्या बंद
बुडवाडो, गजाआड, गुराळ, हे कथासंग्रह लिहिले. तर आवडी, अलगूज,
चित्र, जिवंत काळूस, चिखलातील कमळ, गुलाम, चंदन, ठासलेल्या बंदूक
होळे पोटीत राधा चाले, धुंद, फकीरा, फुलपाखरू, माकडीचा माळ, मल्ल
मूर्ती, रत्ना, रानगंगा, रानबोका, रूपा, वारणेचा वाघ, वारणेच्या खोच
वेडंता, बीर, संघर्ष, सोबत, या कादंबऱ्या लिहिल्या. अकलेची गोष्ट, डान्च
चोर, शेटजींचे इलेक्शन, देशभक्त घोटाळे, बेकायदेशीर, मुंबई कोणाची, मू
मिचवूक, नवे तमाशे, पुढारी मिळाला, लोकतंत्राचा दौरा, बिलद कुंभ
दुष्काळात तरावा, हे बगनाट्य. इनामदार, पेंग्याचं लगीन, सुलतान, हे काव्ये
लिहिली. अर्लिनचा पोवाडा, बंगालची हाक, स्टालिनगाडचा पोवाडा, पत्रा
टिड्डीचा टंगा.

नेलंगणाचा रंगसंग्राम, महाराष्ट्राची परंपरा, अमळनेरचे अमर हुतात्मे
मुंबई कुणाची, मुंबईचे कामगार, काळ्या बाजाराचा पोवाडा, हे पोवाडे रत्ना
माडा रीश्याचा प्रवास, हे प्रवासवर्णन आणि शाहीर हा कवितासंग्रह असे
असून, त्यांच्या आवडी, अलगूज, चिखलातील कमळ, फकीरा, माकडीचा
माळ, येजयंता, वारणेचा वाघ, या कादंबऱ्यांवर चित्रपट तयार झाली आहेत. शिवा
लावते मी रत्नाचा, अशी ही साताच्याची तन्हा, मुरळी मल्हारी रायाची, फकीरा,
डोंगरची मीना, बारा गावचं घाणी, वारणेचा वाघ, हे चित्रपट त्यांच्या कादंबऱ्यां
तयार झाले आहेत.

अण्णा भाऊचे साहित्य हे जसे ग्रामीण भागातील निसर्ग, प्राणी, पक्षी, झाडे, वेली, गावची माणसं, त्यांचं वागणं-बोलणं, लकवी, खाणे पिणे, त्यांचे दुख, दारिद्र्य, समस्या, त्यांची भाषा, गावातील भानगडी, मारामाऱ्या, लावालाव्या, बोर, डाकु, लुटारू, दरोडेखोरा, बरोबरच एकमेकांना मदत करणारे, वाटून खाणारे, प्राणी, पक्षी, वृक्षावर प्रेम करणाऱ्या अडानी माणसांचं वर्णन त्यांच्या साहित्यात आले आहे. त्याचप्रमाणे मुंबईसारख्या महानगरातील भिकारी, वेश्याव्यवसाय, तसे, कारखाने, समुद्र यांचेही वर्णन आले असून नैसर्गिक पर्यावरणा बरोबरच सामाजिक पर्यावरणाचेही वर्णन त्यांनी आपल्या साहित्यातून वर्णन केले आहे.

कोल्हापूर, सांगली, सातारा या जिल्हातील नद्या, पर्वत, पठारे, डोंगर, झाडूडप, शेत, शेतातील पिकं, त्यावर जगणारे प्राणी-पक्षी, उगवतीचा मावळतीचा दुसरचा सूर्य, कृष्णा वारणा नद्यांच्या खोऱ्या सभोवतालचे जंगल, जंगलातील प्राणी पक्षी वृक्ष, त्यावर जगणारी माणस आणि त्यात लपणारे डाकु दरोडेखोर तसे जिवंत चित्रण अण्णा भाऊंच्या साहित्यातून आले आहे. ग्रामीण भागातूनच मुंबईतील वेगवेगळ्या घटकांचे वर्णन अतिशय बारकाव्याने केले आहे. तसेच त्यांचे साहित्य त्या त्या परिस्थितीशी मिळते-जुळते झाले असून साहित्याला स्थानिक भाषेचा साज आला आहे.

आपल्या पोवाड्यात निसर्गनिर्मित पर्यावरणाचे वर्णन करताना ते म्हणतात,

सह्याद्री पसरला जिथे शेशा सम गिरी।

दौलत घेऊनी सत्तावीस गड शिरी।

भेसूर कड्यावर बुरूज पहारेकरी।

ताड माड सागाची झाडं त्यांच्या शेजारी।

कळकाचें बेट आकाशात झुकाड्या मारी।

करवंदी बाभळ आणि मोरी चिल्लार कठीण काटेरी खाली सुपीक शेती।

जमीन काळजापरी महाराष्ट्राची ती शेतसरी सुवर्ण आणि भुवरी।

कापूस उस गुळभेंडी तूर तीळ हावरी।

कारळा फुले गोजिरी उधळून महाराष्ट्रावरी।

राळ्याचे लोंब पुढे लवून मुजरा करी।

महाराष्ट्राच्या अंगणात सरिता या खेळत।

पंचगंगा शीतल शांत महाराष्ट्र शांत वीत।

क्रोचना कृष्णा चाल चालता घालून हातामध्ये हात।

जाऊन पुढे धावत आम्हालाही खुणाचीत।
 वारणा वाहे वेगात वायूला लाजवित।
 पैठण परभणीत गोदाचे रमले चित्त।
 ही अबनी आदिवासींची कोळी भिल्लांची।
 माग रामोशाचि कैक जातीची।
 प्राणाहुन प्यारी परंपरा ज्याची।

अशा प्रकारे अण्णा भाऊंनी पर्वत दऱ्या खोऱ्या महाराष्ट्राचे पाटार खोऱ्या
 काळी माती, मातीत पिकणाऱ्या पिकांचे, किल्ल्यांचे, घरांचे, नद्यांचे तसेच
 वास्तव्य करणाऱ्या वेगवेगळ्या जाती जमातीचे वर्णन केले आहे. हे सर्व त्यांच्या
 ठिकाणच्या पर्यावरणाला अनुसरून आहे.

अण्णा भाऊ जसं ग्रामीण भागातील निसर्गाचं पर्यावरणाच जसं
 वास्तव्य करणाऱ्या वेगवेगळ्या जाती जमातीचे वर्णन केले आहे. ते म्हणतात.

या मुंबईत गर्दी बेकारांची त्यात भरती झाली माझी एकाची।
 मड्यावर पडावी मूठभर माती तशी गत झाली आमची।
 ही मुंबई यंत्राची तंत्राची जगणाऱ्यांची मरणाऱ्यांची।
 शेंडीची दाढीची हडसन च्या गाडीची।
 नायलनच्या तलम साडीची बुटाच्या जोडिची।
 पुस्तकांच्या थडीची माडीवर माडीची।
 पैदास भलत्या चोरांची ऐतखाऊ शिरजोरची हरामखोरांची भांडवलदारांची
 पोंटासाठी घाट धरली होती मी कामाची।
 पर्वा केली नाही उनाची थंडीची पावसाची।
 फाळ्याच्या प्रलयाची लालबागच्या लढाईची।
 मुंबईच असं वर्णन करतानाच गावाकडे राहणाऱ्या मुंबईतील लोकांचे
 कामगारांच्या कष्टाळू, लढाऊ, सुंदर, मायाळू, ममताळू घरवालीचे वर्णन करताना
 ते म्हणतात-

माझी मैना गावाकडे राहिली।
 माझ्या जीवाची होतीय काहिली।
 अतिव बांधा रंग गव्हाळा कोर चंद्राची।
 उदात्त गुणाची मोठ्या मनाची।

साहित्यात

मानवनिर्मित
 घेतल आणि
 म्हणून आपणा
 साहित्यसम्राट

संदर्भ

१. कुंभार नागोर

हसून बोलायची मंद चालायची।

सुगंध केतकी सतेज कांती।

घडीच पुतळी सोन्याची।

नव्या नवतीची काडी दवत्याची।

रेखीव भुवया कमान इंद्रधनुची।

हिरकणी हिऱ्याची काठी अंधळ्याची।

तशी ती माझी गरीबाची।

मैना रत्नाची खान, माझा जीव की प्राण।

नसे सुखाला वाण।

तिच्या गुणांची छक्कड मी गायली।

माझ्या जीवाची होतीय काहिली।

असे अत्यंत सुंदर आणि अफलातून वर्णन अण्णा भाऊंनी आपल्या साहित्यातून केलेल आहे. महाराष्ट्रातील कष्टकरी स्त्रिया याचप्रमाणे जीवन जगतात.

अण्णा भाऊ पुढे असेही म्हणतात.

नदीला बगळा जमून सगळा टपून बसतो कशाला।

लाकडीला माकडी रेड्याला वेसन।

संपाविन मालक वठेल का।

जसा पिगळ्याला पिंजरा।

गाढवाला अंबारी।

बाशिग शोभते घुबडला।

दासन झाड वडाचं खांद्याच्या पाच।

गेल्या फार दूर पाचही खंडावर।

अशाप्रकारे अण्णा भाऊ आपल्या साहित्यात निसर्गनिर्मित आणि मानवनिर्मित पर्यावरणाचे चित्रण करित असतानाच त्यात होणाऱ्या बदलांचा वेध घेतात आणि नवी क्रांती घडविण्याची हाक ही आपल्या साहित्यातून देतात. म्हणून अण्णा भाऊंचे साहित्य हे उठावदार होताना दिसून येते. म्हणूनच त्यांना साहित्यसम्राट म्हणून संबोधले जाते .

संदर्भ

१. कुमार नागोराव, शाहीर अण्णा भाऊ साठे, प्रबोधन प्रकाशन, लातूर, १९९३

२. गुरुच बाबुराव, अण्णा भाऊ साठे समाज विचार आणि साहित्य विवेचन, लोकशाहीर पुणे १९९१
३. डोंगळे अर्जुन, लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे निवडक वाङ्मय महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, पुणे, २००१
४. शंकर साठे, माझा भाऊ अण्णा भाऊ, सुगावा प्रकाशन, पुणे, १९८०
५. सकरे यच्चिंद्र, अण्णा भाऊ साठे एक सत्यशोधक, प्रज्ञा प्रकाशन, कोल्हापूर, २०००
६. धाबडे आशा, अण्णा भाऊ साठे व्यक्ती आणि वाङ्मय, १९८९
७. अस्मितादर्श, विशेषांक, औरंगाबाद, १९६९
८. लोकतन्त्र, विशेषांक, १९९३
९. विचार क्रांती, संपादक यशवंत मनोहर, नागपुर, १९७७
१०. सुगावा, संपादक विलास वाघ, पुणे, १९७७

बरोबर
विचार
दुःख
दलित
साहित्य
भाऊ
ध्यावी
दारेद्वारे
खन्वा
साहित्य
साहित्य
लागलेले
साहित्य
पोवाडे
कादंबरी
प्रस्तावने

जननायक .

बिरसा मुंडा

प्रा. डॉ. प्रज्ञाकुमार गाथाडे

जननायक
बिरसा मुंडा
जीवन व कार्य

प्रा. डॉ. प्रज्ञाकुमार गाथाडे

निर्मिती प्रकाशन, कोल्हापूर

जननायक बिरसा मुंडा : जीवन व कार्य
प्रा. डॉ. प्रज्ञाकुमार गाथाडे
मो. ९८५०७०३६७४

प्रकाशक

अनिल म्हमाने/प्रा. शोभा चाळके
निर्मिती प्रकाशन

८७३, क/२, सी वॉर्ड, सिद्धीश्री प्लाजा,
राजाराम रोड, कोल्हापूर- ४१६००२
मो. ०९८२२४७२१०९, ०९८९०५५४३४०
Email-anilnirmiti@gmail.com

प्रथमावृत्ती : १४ एप्रिल, २०२१

मुखपृष्ठ : गंगाधर म्हमाने

मुद्रक : मिरर ऑफसेट, कोल्हापूर

ISBN : 978-93-87322-26-6

किंमत : ४०/- रु.

धम्म भवन चॅरिटेबल ट्रस्ट, कोल्हापूर

करुणा मिणचेकर - ०९९२१८६४१२९

दयानंद ठाणेकर - ०८७८८१०३८७७

बिमल पोखर्णीकर - ०९६६५४६८६६२

शोभा चाळके - ०७४४७४७६६६७

अनिल म्हमाने - ०९८२२४७२१०९

प्रा. डॉ. प्रज्ञाकुमार गाथाडे

जननायक बिरसा मुंडा यांच्या जीवनावरील लिखित साहित्य कमी असल्याने अनेकांना बिरसाविषयी माहिती नाही. म्हणून हा लेखन प्रपंच. आदिवासी हा डोंगर दऱ्यात, जंगलात राहून काबाड कष्ट करणारा गरीब, अशिक्षित आणि साधा भोळा समाज. आपल्या हक्कासाठी जागरूक नव्हता. त्याच्या अज्ञानीपणाचा फायदा घेऊन धनिक, शेठ, सावकारांनी त्यांच्या जमिनी हडप केल्या. जंगल व संस्कृती नष्ट केली. तेव्हा जागृत झालेल्या बिरसाने आदिवासींना एकत्र करून, संगठन बांधून, शोषण करणाऱ्या जुलूमशाहीविरुद्ध आवाज उठवला. जमीनदार, भांडवलदार आणि इंग्रजांच्या जाच-जुलमातून मुक्त होण्यासाठी उलगुलान म्हणून आंदोलन छेडले. पण इंग्रजांनी या आंदोलनाला राजकीय ठरवून सत्तेच्या जोरावर प्रसंगी शस्त्राचा वापर करून साध्या, भोळ्या आदिवासींना हट्टपार करण्यासाठी धनदांडगे व जात दाडग्यांच्या मदतीने कपट कारस्थान करून न्याय मागण्यासाठी उभारलेले आंदोलन चिरडून टाकले. निशस्त्र बिरसाला अटक केली आणि उमलण्याआधीच एका आदिवासी क्रांतीकारकाचा अंत केला. त्या थोर क्रांतीकारकाच्या कार्याची ओळख करून देण्याचा हा छोटासा प्रयत्न.

सामाजिक सहाय्यता विधी

स्टोन/गुगल पे कोड
९८२२४७९२०५

DHARMA BHAVAN
CHARITABLE TRUST

धम्म भवन चॅरिटेबल ट्रस्ट

वावठाण

प्रा. डॉ. प्रज्ञाकुमार गाथाडे

गावठाण

प्रा. डॉ. प्रज्ञाकुमार गाथाडे

सुगावा प्रकाशन, पुणे

गावठाण

© प्रा. डॉ. प्रज्ञाकुमार गाथाडे
फोन : ९८५०७०३६७४

प्रकाशक / मुद्रक
प्रकाश जावळे / विनोद शहारे
सुगावा प्रकाशन,
५६२, सदाशिव पेठ, पुणे ४११ ०३०
फोन : ९६८९३५७८३७
email - sugavaprakashan@gmail.com
website - www.sugava.in

अक्षरजुळणी / मांडणी
सुगावा प्रकाशन,
५६२, सदाशिव पेठ, पुणे ४११ ०३०

मुद्रणस्थळ
व्हिजन ग्राफिक्स
पुणे ४११ ०३०

मुखपृष्ठ
आरती निरंतर, पुणे

प्रथमावृत्ती :
२६ नोव्हेंबर २०२१

किंमत
रुपये १६०/- मात्र

ISBN : 978-93-84914-49-3

प्रा. डॉ. प्रजाकुमार गाथाडे गेली काही वर्षे वर्तमान वास्तवाचे यथार्थ दर्शन घडवणाऱ्या कथा लिहित आहेत. प्रादेशिक लाकसंस्कृती आणि बोलांभाषा लहना ल्यायलल्या या कथा गावपातलीवरील नमुनेदार व्यक्तिरेखांच्या चारक्यानिशी केलेल्या चित्रणामुळे अधिकच उठावदार झालेल्या दिसतात. गावगाड्यातील अंतर्गत नाणवाण, भावकीर्तल दहांचे आणि परस्परांवरील कुरघोड्यांचे राजकारण, माणसांच्या मनातील आदिस प्रवृत्ती या कथांच्या केंद्रस्थानी आहेत. असे म्हणता येईल. या अनुषंगाने गतो, सहकार, शिक्षण, ग्रामीण स्तरावरील राजकारण अशा देनंदिन जगण्याशी जोडलेल्या अनेक आंगयनुत्रांना या कथा कवेत घेतात. निवेदनातील ओघवतेपणा आणि जिवत वाटणार मताद यामुळे या कथांची वाचनीयता वाढली आहे. प्रभावी रीती व्यक्तिरेखा आणि कुटुंबासह एकूणच गावगाड्यातील सामाजिक संदर्भात तिचे असलेले मध्यवर्ती स्थान हे या कथांचे एक वैशिष्ट्य म्हणता येईल. गंगुबाई (वरात), सुवर्णा भाभी (प्रसाद), रानुअक्का वदा (दंड) अशा काही व्यक्तिरेखा या संग्रहातील कथांची बलस्थाने म्हणून प्रकटतात. या सर्वच कथांच्या निवेदन आणि संवादमाठी प्रा. गाथाडे यांनी वापरलेली मराठवाड्याकडच्या मातंग नदीकाठ परिसरातील प्रादेशिक भाषाही तिची सगळी सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये घेऊन आली आहे. गावगाड्यातील बोलांतील म्हणी, वाकप्रचार, विशिष्ट संस्कृतीदर्शक शब्द, शिष्या आशयाशी एकरूप झाल्यानं या कथांना अधिकच परिमाण लाभले आहे. विशिष्ट भूप्रदेशाशी संबंधित असूनही अनुभवाच्या सर्वस्पाशी मांडणीमुळे या कथा आपसूकच प्रादेशिकतेची मर्यादा ओलांडून सार्वधिक होऊन जातात. एकूणच प्रा. डॉ. प्रजाकुमार गाथाडे यांच्या या संग्रहातील कथा मराठी कथांच्या आजवरच्या वाटचालीमध्ये आपले भरिब योगदान देणाऱ्या आहेत. असे म्हटले तर ते वावगे ठरणार नाही.

- प्रवीण दशरथ चांदेकर

हवामानशास्त्र व सागरशास्त्र

(भूगोल - पेपर २)

द्वितीय वर्ष कला शाखा, सत्र ३ व ४ (S.Y. B.A. Sem.- III & IV)

डॉ. हेमंत पेडणेकर   डॉ. शिवराम ठाकुर
डॉ. राजाराम पाटील   डॉ. अनिता आवटी
डॉ. दिपक नारखेडे   डॉ. बाबासाहेब रहाणे
डॉ. प्रल्हाद गाथाडे   गंधर्व पेडणेकर
प्रा. दिनेश नहिरे

Sheth Publishers Private Limited

Our Foot Prints

- Regd. Office & Show Room** : Unit No. 4, Ground Floor, Lahwani Industrial Estate,
14, G.D. Ambekar Marg, Wadala, Mumbai - 400 031.
☎ (022) 6662 4553 / 6662 4554 FAX : 6662 4556
Email : support@shethpublishers.com
- Goa** : PALLAV-KUNTI, Borda, Margao, Goa, ☎ (0832) 2733436
- Pune** : 302, Mahalaxmi Chambers, 3rd Floor, Appa Balwant Chowk,
23, Budhwar Peth, Pune-411 002. ☎ (020) 24450773
- Nagpur** : Shreenivas Apt., Mulaundraj Lane, Opp. Dharampeth Mahila Bank,
Walker Road, Mahal, Nagpur - 440 002.
☎ (0712) 2737052
- Vadodara** : Joshi Brothers Krishna Krupa Mindatar's Tekro,
Navabazar, Vadodara - 390001 (Gujarat). ☎ 0265-2418911 / 2411287
- Bhavnagar** : Shah & Co. High Court Road, Bhavnagar (Gujarat). ☎ (0278) 2516679

Price : ₹ 120/- only

ISBN - 978-81-936595-6-4

© Authors

First Edition : November, 2018

The book is strictly written according to the new syllabus available at the time of printing.

Every possible effort has been made to avoid errors and omissions in this publication by the Authors and the Publishers. Despite of this effort, some typographical errors might have crept in. Any mistake, error or discrepancy noticed may be brought to our notice which shall be taken care of in the forthcoming edition. It is hereby notified that neither the Author, nor the Publishers or seller will be liable for any damage or loss to anyone, in any manner, there from. It is suggested that to avoid any doubt the reader should cross-check all the facts, law and contents of the publication with original Government publications or notifications wherever applicable.

The text of this publication, or any part thereof, may not be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording, storing in an information retrieval system, or reproduced in any disc, tape, perforated media or other information storage device, etc., without the prior written permission of the publisher and author. No part of this book can be prepared without the prior written permission of the Publishers. Any violation will invite prosecution legal action under the Indian Copyright Act.

This book is not subject to the condition that it shall not be used in trade or otherwise, be lent, re-sold, hired out or circulated.

For binding mistakes, inprints or for missing pages, etc., the publisher's liability is limited to replacement within one month of purchase by similar edition. All expenses in this connection are to be borne by the purchaser.

All disputes are subject to jurisdiction of courts, tribunals and forums at Mumbai only.

Published & Printed by : Sheth Publishers Private Ltd, Unit No. 4, Ground Floor,
Lahwani Industrial Estate, 14, G.D. Ambekar Marg, Wadala, Mumbai - 400 031
☎ 6662 4553 / 6662 4554 FAX : 6662 4556

हवामानशास्त्र व सागरशास्त्र

द्वितीय वर्ष कला शाखा (S.Y.B.A.)
भूगोल - पेपर - २ (सत्र ३ व ४)

डॉ. हेमंत पेडणेकर (प्राचार्य)
कला, वाणिज्य व शास्त्र महाविद्यालय,
औंदे, विक्रमगड, पालघर

डॉ. शिवराम ठाकूर (भूगोल विभाग प्रमुख)
एम. सी. के. महाविद्यालय
सावंतवाडी, सिंधुदुर्ग

डॉ. राजाराम पाटील (भूगोल विभाग प्रमुख)
कला महाविद्यालय,
फोंडाभाट, सिंधुदुर्ग

डॉ. अनिता आवटी (भूगोल विभाग प्रमुख)
आय. सी. एस. महाविद्यालय,
खेड, रायगडी

डॉ. दिपक नारखेडे (भूगोल विभाग प्रमुख)
मो. के. टी. महाविद्यालय,
नखौन बनवेल, रायगड

डॉ. बाबासाहेब रहाणे (भूगोल विभाग प्रमुख)
सेमिनार डॉटिअर महाविद्यालय
पालघर

डॉ. प्रल्हाद गांधाडे (भूगोल विभाग प्रमुख)
हळंबे महाविद्यालय
दोंडाभाट, सिंधुदुर्ग

गंधर्व पेडणेकर (संशोधन सहायक)
टाटा सामाजिक विज्ञान संस्था
देवनार, मुंबई

प्रा. दिनेश नहिरे (भूगोल विभाग प्रमुख)
कला, वाणिज्य व शास्त्र महाविद्यालय,
औंदे, विक्रमगड, पालघर

When you care enough to be better than the best

SHETH®
PUBLISHERS PVT. LTD.
MUMBAI

PUNE ✪ GOA ✪ NAGPUR ✪ VADODARA ✪ BHAVNAGAR

Follow us:

/shethpublishers

/sheth.publishers

Sheth Publishers Private Limited

Our Foot Prints

- Regd. Office & Show Room** : Unit No. 4, Ground Floor, Lalwani Industrial Estate, 14, G.D. Ambekar Marg, Wadala, Mumbai - 400 031
☎ (022) 6662 4553 / 6662 4554 FAX: 6662 4556
Email: support@shethpublishers.com
- Goa** : 'PALLAV-RUNJ', Borda, Margao, Goa, ☎ (0832) 2733436
- Pune** : 302, Mahalaxmi Chambers, 3rd Floor, Appa Balwant Chowk, 23, Budhwar Peth, Pune-411 002. ☎ (020) 24450773
- Nagpur** : Shreenivas Apt., Mukundraj Lane, Opp. Dharampeth Mahila Book Walker Road, Mahal, Nagpur - 440 002.
☎ (0712) 2737052
- Vadodara** : Joshi Brothers Krishna Krupa Miradatar's Tekro, Navabazar, Vadodara - 390001 (Gujarat). ☎ 0265-2418911 / 2411287
- Bhavnagar** : Shah & Co. High Court Road, Bhavnagar (Gujarat). ☎ (0278) 2516679

Price : ₹ 120/- only

ISBN - 978-81-936595-6-4

© Authors

First Edition : November, 2018

The book is strictly written according to the new syllabus available at the time of printing.

Every possible effort has been made to avoid errors and omissions in this publication by the Author and the Publishers. In spite of this effort, some typographical errors might have crept in. Any mistake, error or discrepancy noted may be brought to our notice which shall be taken care of in the forthcoming edition. It is hereby notified that neither the Author nor the Publishers or seller will be liable for any damage or loss of income, in any manner, there from. It is suggested that to avoid any doubt the reader should cross-check all the facts, law and contents of the publication with original Government publication or notifications wherever applicable.

The text of this publication or any part thereof, may not be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording, storage in an information retrieval system, or reproduction in any form, now, perfected means or other information storage device, etc., otherwise, without the prior written permission of the publisher and author. No part of this book can be prepared without the prior written permission of the Publishers. Any violation will cause process to be legal action under the Indian Copyright Act.

This book is sold subject to the condition that it shall not be used for trade or otherwise, be lent, resold, hired or otherwise.

For binding material, requests for full working pages, etc., the publisher's address is printed on the separate sheet and one number of purchase. To order material, the purchase order must be sent to the publisher for the full book.

All disputes and suits for publication rights, etc., shall be subject to the jurisdiction of the courts at Mumbai only.

Published & Printed by

Sheth Publishers Private Limited, Unit No. 4, Ground Floor,
Lalwani Industrial Estate, 14, G.D. Ambekar Marg, Wadala, Mumbai - 400 031.
☎ 6662 4553 / 6662 4554 FAX: 6662 4556

Our Outstanding Publications for S.Y. Arts Semester - III & IV

MICRO ECONOMICS

Deshmukh, Vibhute

ANCIENT INDIA - PAPER - III

Sayanaikar

POLITICAL THEORY

Verma, Bawa, Mital

PUBLIC ADMINISTRATION AND INDIAN ADMINISTRATION

Bhagwat

CONTEMPORARY ISSUES (FOUNDATION COURSE - III)

Shinde, Bhagwat, Chakno, Nimbalkar

GEOGRAPHY - Paper - II

(An Introduction to Climatology & Oceanogor)

Shinde, Pednekar, Bandekar & others

GEOGRAPHY - Paper - III

PRACTICAL GEOGRAPHY

Pednekar, Shinde, Bandekar & others

MASS COMMUNICATION (A BASIC STUDY)

Hussaini

SOCIOLOGY

Agrawal

BOOK KEEPING AND ACCOUNTANCY

Chopde & others

AMERICAN LITERATURE

Joseph, Hussaini

INDIAN LITERATURE IN ENGLISH

Hussaini, Joseph

पाषाणभूत अभ्यास - २

विष्णू

समसामयिकी अभिशास्त्र

देवगुण, विष्णू

सौकरशासन

Under Print

भारतीय राजकीय व्यवस्था

Under Print

जगाच्या इतिहासातील महत्वाचे टप्पे

विश्वेस भास्कर

प्राचीन भारताचा इतिहास

विश्वेस भास्कर

भारतीय अर्थव्यवस्था - ३

अज्ञानेश्वर

हवामानशास्त्र व सागरशास्त्र

(भूगोल-पेपर-२)

वेळोकर, रत्नू, पांडित, अज्ञानेश्वर, मसकरे, रावणे, कावडे, पेंडसेकर

 SMETH

ISBN - 978-81-936595-6-4

प्राकृतिक

भारताचा प्राकृतिक व कृषी भूगोल

S.Y. B.A., Semester- III & IV - Geography (Paper-III)

प्रकाश शिंदे
डॉ. बी. बी. रहाणे
डॉ. शिवराम ठाकूर
डॉ. राजाराम पाटील
डॉ. प्रकाश हजारें
डॉ. दिपक नारखेडे
डॉ. प्रल्हाद गाताडे
डॉ. हेमंत पेडणेकर

भारताचा प्राकृतिक व कृषी भूगोल

S.Y.B.A. - Geography - Paper - III

❀ लेखक ❀

प्रा. प्रकाश शिंदे
माजी उपप्राचार्य
जोशी-बांदोडकर महाविद्यालय
ठाणे

डॉ. शिवराम ठाकूर
अध्यक्ष, भूगोल अभ्यासमंडळ
विभाग प्रमुख SPK महाविद्यालय
सावंतवाडी-सिंधुदुर्ग

डॉ. प्रकाश हजारे
भूगोल विभाग प्रमुख
कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय
वाशी

डॉ. प्रल्हाद गाताडे
भूगोल विभाग प्रमुख
एल.एस. हळवे महाविद्यालय
दोडामार्ग-सिंधुदुर्ग

डॉ. वी. वी. रहाणे
भूगोल विभाग प्रमुख
सोनोपंत दांडेकर महाविद्यालय
पालघर

डॉ. राजाराम पाटील
सदस्य, भूगोल अभ्यासमंडळ
विभागप्रमुख कला व वाणिज्य महाविद्यालय
फोंडाघाट-सिंधुदुर्ग

डॉ. दिपक नारखेडे
भूगोल विभाग प्रमुख
CKT महाविद्यालय
पनवेल-रायगड

डॉ. हेमंत पेडणेकर
प्राचार्य, SGVSS
कला, वाणिज्य व शास्त्र महाविद्यालय
अंदि, विक्रमगड, पालघर

When you care enough to be better than the best

SHETH®
PUBLISHERS PVT. LTD.
MUMBAI

VADODARA ☆ BHAVNAGAR

COMPLIMENTARY COPY

Sheth Publishers Private Limited

Our Foot Prints

- Regd. Office & Show Room** : Unit No. 4, Ground Floor, Lohani Industrial Estate, 14, G.D. Ambekar Marg, Wadala, Mumbai - 400 031.
☎ (022) 6662 4553 / 6662 4554 FAX : 6662 4556
Email : support@shethpublishers.com
- Goa** : 'PALLAV-KUNJ', Borda, Margao, Goa. ☎ (0832) 2733436
- Pune** : 302, Mahalaxmi Chambers, 3rd Floor, Appa Bahant Chowk, 23, Budhwar Peth, Pune-411 002. ☎ (020) 24450773
- Nagpur** : Shreenivas Apt., Mukundraj Lane, Opp. Dharampeth Mahila Bank, Walker Road, Mahal, Nagpur - 440 002.
☎ (0712) 2737052
- Vadodara** : Joshi Brother's Krishna Krupa Miradatar's Tekro, Navabazar, Vadodara - 390001 (Gujarat). ☎ 0265-2418911 / 2411287
- Bhavnagar** : Shah & Co. High Court Road, Bhavnagar (Gujarat). ☎ (0278) 2516679

Price : ₹ 110 /- only

ISBN - 978-93-89284-19-5

© Authors

First Edition : September, 2019

The book is strictly written according to the new syllabus available at the time of printing. Every possible effort has been made to avoid errors and omissions in this publication by the Authors and the Publishers. In spite of this effort, some typographical errors might have crept in. Any mistake, error or discrepancy should may be brought to our notice which shall be taken care of in the forthcoming edition. It is hereby notified that neither the Author nor the Publishers or printer will be liable for any damage or loss to anyone, in any manner, there from. It is suggested that to avoid any doubt the reader should cross-check all the facts, law and contents of the publication with original Governmental publications or notifications wherever applicable.

The text of this publication, or any part thereof, may not be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording, storage in an information retrieval system, or otherwise, without the prior written permission of the publisher and author. No fee or cost book can be prepared without the prior written permission of the Publishers. Any violation will invite prosecution legal action under the Indian Copyright Act.

This book is sold subject to the condition that it shall not be lent, re-sold, hired, or otherwise disposed of in any manner without the prior written permission of the publisher.

For binding mistakes, misprints or for missing pages, etc., the publisher's liability is limited to replacement within one month of purchase by the author's edition. All expenses in this connection are to be borne by the purchaser.

All disputes are subject to jurisdiction of courts, tribunals and forums of Mumbai only.

Published & Printed by : Sheth Publishers Private Ltd, Unit No. 4, Ground Floor, Lohani Industrial Estate, 14, G.D. Ambekar Marg, Wadala, Mumbai - 400 031.

Our Outstanding Publications for S.Y. Arts Semester - III & IV

MICRO ECONOMICS

Desai, Vithal

ANCIENT INDIA - PAPER - III

Sayanekar

LANDMARKS IN WORLD HISTORY

Sayanekar

POLITICAL THEORY

Verma, Bawa, Mittal

PUBLIC ADMINISTRATION AND INDIAN ADMINISTRATION

Bhagwat

CONTEMPORARY ISSUES (FOUNDATION COURSE - III)

Shinde, Bhagwat, Chakhe, Nimbalkar

GEOGRAPHY - Paper - II

(An Introduction to Climatology & Oceanogor)

Shinde, Pednekar, Bandekar & others

GEOGRAPHY - Paper - III

PRACTICAL GEOGRAPHY

Pednekar, Shinde, Bandekar & others

MASS COMMUNICATION (A BASIC STUDY)

Hussaini

SOCIOLOGY

Agrawal

BOOK KEEPING AND ACCOUNTANCY

Gupte & others

AMERICAN LITERATURE

Joseph, Hussaini

INDIAN LITERATURE IN ENGLISH

Hussaini, Joseph

पायाभूत अध्यास - २

सोमर

अर्थशास्त्र (सूक्ष्म व स्थूल)

देवगुड, शिंदे

हवामानशास्त्र व सामरशास्त्र

गोखले, ठाकर, पाटील, जवडे, मखडे

लोकप्रशासन आणि भारतीय प्रशासन

जेन

भारतीय राजकीय व्यवस्था

जेन

जगाच्या इतिहासातील महत्वाचे ठप्पे

गामे

प्राचीन भारताचा इतिहास

गामे

भारतीय अर्थव्यवस्था - ३

अटलकर

राजकीय सिद्धांत व संकल्पना

जेन

भारताचा प्राकृतिक व कृषी भूगोल

शिंदे, गामे, ठाकर, पाटील, जवडे, मखडे, गामे, जवडे

सिंधुदुर्ग - भौगोलिक दृष्टीक्षेप

प्रा. डॉ. राजाराम पाटील
प्रा. डॉ. शिवराम ठाकूर

सिंधुदुर्ग- भौगोलिक दृष्टिक्षेप
(Sindhudurg- Geographical Appraisal)

प्रा. डॉ. राजाराम पाटील (९४२२११४८०७८)

प्रा. डॉ. शिवराम ठाकूर (९४२३३०२४३१)

© सर्व हक्क सुरक्षित

प्रकाशक

अनिल म्हमाने/शोभा चाळके

संचालक

संवाद प्रकाशन प्रा. लि.

८७३, क/२, सी वॉर्ड, सिद्धीश्री प्लाझा,

राजाराम रोड, कोल्हापूर- ४१६००२

मो. ९८२२४७२१०९

Email-anilnimiti@gmail.com

प्रथमावृत्ती : १४ जानेवारी, २०१९

मुखपृष्ठ : गंगाधर म्हमाने

मुद्रक : मिरर ऑफसेट, कोल्हापूर

ISBN : 978-93-87322-21-9

स्वागतमूल्य : रु १४०/-

(सिंधुदुर्ग जिल्ह्याची भौगोलिक ओळख या पुस्तकामधील सर्व मते आणि अभिप्राय स्वतः
लेखकांचे असून त्यासंबंधी प्रकाशक, संपादक मुद्रक व वितरक सहमत व जबाबदार असतील
असे नाही.)

अनुक्रमणिका

अ. नं.	प्रकरण	लेखक	पृष्ठ क्रमांक
१.	ऐतिहासिक पार्श्वभूमी	प्रा. डॉ. हेमंत पेडणेकर	१
२.	भौगोलिक स्थान व प्राकृतिक रचना	प्रा. डॉ. शिवराम ठाकूर	४
३.	हवामान	प्रा. डॉ. राजाराम पाटील	७
४.	नदीप्रणाली	प्रा. निलेश वानखडे	१२
५.	खाड्या व बंदरे	प्रा. डॉ. सुमेधा धुरी	२१
६.	समुद्र किनारे व पुळण	प्रा. डॉ. संभाजी पाटील	२७
७.	मासेमारी	प्रा. रिता ठाकूर	३१
८.	मृदा	प्रा. डॉ. रामचंद्र काटकर	४०
९.	वनस्पती	प्रा. प्रकाश शिंदे	४३
१०.	खनिजे व खाणकाम	प्रा. डॉ. वाळू राटोडे	४८
११.	उद्योगधंदे	प्रा. हणमंतराव यादव	५३
१२.	वाहतूक व दळणवळण	प्रा. डॉ. हेमंत पेडणेकर	५६
१३.	जलसिंचन	प्रा. हणमंतराव यादव	५९
१४.	लोकसंख्या	प्रा. डॉ. रामचंद्र काटकर	६२
१५.	फलोत्पादन व प्रक्रिया उद्योग	प्रा. कमलेश कांबळे	६५
१६.	भूमी उपयोजन	प्रा. तेजस जयकर	७३
१७.	ऐतिहासिक किल्ले	प्रा. सुधीर दुधा	७७
१८.	धार्मिक पर्यटन स्थळे	प्रा. राजेश कांबळे	९२
१९.	ऐतिहासिक वारसा लाभलेली ठिकाणे	प्रा. डॉ. प्रज्ञाकुमार गाथाडे	९६
२०.	जैवविविधता	प्रा. सायन पाटकर	१०७
२१.	आर्थिक व सामाजिक स्थिती	प्रा. डॉ. शिवराम ठाकूर	११३
२२.	लोकजीवन आणि लोककला	प्रा. डॉ. राजाराम पाटील	११८
२३.	निरोग्य स्थान	प्रा. डॉ. सुमेधा धुरी	१२३
२४.	संदर्भ ग्रंथ		१२६
२५.	लेखक परिचय		१२९

प्रस्तावना

शिवमेत

सुरक्षित

जिल्ह्या

वेगाजन

औद्योगिक

जिल्ह्यात

जिल्ह्यात

मालवण

तालुक्या

नंतर

करून दो

जिल्ह्यात

इ

वाचे कार

कर्नाटक

कोकणाचे

भागाचा वि

पेली. ही

जंगल होय

वेगुले खड

मारीडागोरा

बारबोसा (

ओळख सा

मलबारहून

'सिंगटीस'

सिंधुदुर्ग-भौगोलिक

जो. देवगड शहराच्या उत्तरेकडे देवगडची खाडी, शहरातील
 मिठमुंबरीची खाडी व पश्चिमेला अरबी समुद्र आहे. शहरातील
 आकृतीबंध अनियमित स्वरूपाचा आहे. येथील हवामान
 उष्ण दमट प्रकारचे असून सागरी सानिध्यामुळे हवामानात फारशी
 बदल दिसत नाही. वार्षिक सरासरी पर्जन्यमान २६८७ मि.मी.
 एवढे असून वार्षिक सरासरी तापमान २७.० से. एवढे असते.
 देवगड शहराचा बरासचा भाग सपाट आहे. या शहराचा
 उत्तरेकडे उत्तर देवगड खाडी, मिठमुंबरी खाडी व अरबी
 सागराच्या दिशेने आहे. येथे जांब्या प्रकारची मृदा आढळते.
 शहरात अनेक कंटेनर थिएटर संकल्पनेतील ५० ते ६० आसन क्षमता
 असलेले एक चित्रपटगृह अलिकडेच सुरू करण्यात आले आहे.
 शहरात अनेक दिवा देवी मंदिर, गणपती मंदिर व ब्राम्हण मंदिर ही
 प्रसिद्ध आहेत. मुंबई व पुण्यावरून देवगडला यायला खाजगी व
 महाराष्ट्र परिवहन महामंडळाच्या बसेस उपलब्ध आहेत. देवगड
 शहर मुंबईपासून सुमारे ६०० किलोमीटर व गोव्यापासून सुमारे
 २०० कि.मी. अंतरावर आहे. मुंबई-गोवा महामार्गावरील नांदगाव
 ते देवगड या दरम्यान उजवीकडे ४० किलोमीटर अंतरावर देवगड शहर
 आहे. कणकवली व नांदगाव ही देवगडच्या नजीकची रेल्वेस्थानके
 आहेत. देवगड हापूस आंब्यासाठी प्रसिद्ध असून सिंधुदुर्गातील एक
 महत्वाचे पर्यटन स्थळ आहे. शहरामध्ये अनेक प्रसिद्ध पर्यटन स्थळे
 आहेत.

१) देवगड हे एक महत्वाचे बंदर आहे. देवगड
 बंदरापासून ते १ कि.मी. च्या अंतरावर आहे. प्राचीन
 बंदरापासून देवगड हे एक सुरक्षित बंदर म्हणूनही प्रसिद्ध आहे.
 देवगड बंदराच्या तीन बाजूंनी असलेल्या डोंगरांमुळे तेथे नाले
 तयार होऊन आकार तयार झाला आहे, त्यामुळे या भागात
 पावसाळ्यातही उंच लाटा तयार होत नाहीत. याच कारणासाठी
 या भागात महाराजांच्या काळात व आजही मालवण, वेंगुर्ला व
 जांब्याच्या बंदरातील बोटी पावसाळ्यात देवगड बंदरात नांगरल्या
 जातात. २) देवगड येथे समुद्रकिनारी देवगड किल्ला आहे. देवगड
 बंदरापासून हा किल्ला अंदाजे ३ कि.मी. अंतरावर आहे.
 देवगडच्या किल्ला समुद्रात शिरलेल्या टेकडीच्या निमुळत्या होत

गेलेल्या टोकावर (भूशिर) वसलेला आहे. त्यामुळे त्याला वाजुंनी समुद्राचे नैसर्गिक संरक्षण लाभलेले आहे. देवगड किल्ला दोन भागात विभागलेला आहे. (१) टेकडीवरील बालेकिल्ला व (२) समुद्राला लागून असलेला किल्ल्याचा भाग. या किल्ल्यावर दीपगृह आहे. (३) देवगड शहरापासून साधारणपणे १ कि.मी च्या अंतरावर पवनउर्जा प्रकल्प आहे. येथून खाली देवगड बीचकडे (पुळण) जाण्यासाठी पायऱ्यांचा मार्ग आहे.

कणकवली :

कोकण गांधी सीताराम पुरूषोत्तम तथा आप्पासाहेब पटवर्धन यांनी स्थापन केलेला गोपुरी आश्रम कणकवलीत एम.के. जी. हायवेवर वागदे येथे गडनदीच्या तीरावर आहे. देशातील सर्वोदय चळवळीतले एक महत्त्वाचे केंद्र म्हणून राष्ट्रीय पातळीवर मान्यता पावलेला गोपुरी आश्रम. या गोपुरीला भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडीत जवाहरलाल नेहरू, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री बाळासाहेब खरे आदी राष्ट्रीय व राज्य पातळीवरील अतिमहनीय नेत्यांनी त्या काळी भेट देऊन आप्पासाहेब पटवर्धनांच्या या गोपुरी उपक्रमाचे कौतुक व गौरव केला होता.

फोंडाघाट :

कणकवली तालुक्यामधील सह्याद्रीच्या कुशीत, पायथ्यालगत वसलेली जुन्या काळामधील बाजारपेठ म्हणजे फोंडाघाट गाव होय. आज ही फोंडाघाटचा आठवडा बाजार त्रैवार्षिक गोधळ, घाऊक व्यापारी, बाजारपेठ, उगवाई मंदिर तसेच फोंडाघाट मधे सर्व इतर प्रसिद्ध आहे. स्वातंत्र्य पूर्वकाळ आणि स्वातंत्र्यानंतर देखील कोल्हापूर व सिंधुदुर्ग जिल्ह्यामधील दळणवळणासाठी फोंडाघाट व फोंडाघाट गाव याला विशेष महत्त्व दिले जाते. कारण कोल्हापूरवरून दैलगाडीने अन्नधान्याची वाहतूक केली जात होती. कोल्हापूर ही कृषी बाजारपेठ आणि सिंधुदुर्ग जिल्हा यांचा जवळचा संबंध आहे. म्हणूनच आपण फोंडाघाटच्या पायथ्यालगत कोल्हापूर आणलेल्या अन्नधान्याची व मालाची फोंडाघाट येथे चढउतार केली जात असे. म्हणून फोंडाघाट ही एक ऐतिहासिक बाजारपेठ आहे.

व्यापारी
करतात
पानाच्या
मंदीर
लोक ज
आहे.
शाटिका
उद्योगास
मंदीराचा
चंद्र ग
गोधळ
जसते.
देवतेचे
देवतांची
जागवून
मालवण
भा
किल्ल्याला
संख्येने
होते. उन्
तसेच दर
होती. ये
मालवच्या
पर्यटन कें
मालवण प
सोजना व
राहण्याची
आताल भारत
किल्ल्याला
संख्येने

फोंडाघाटच्या पानबाजार म्हणजे तासभर चालतो. तासाभरात व्यापारी लोक हातावर रुमाल ठेवून पानाच्या करंड्यांचा सौदा करतात. जिल्ह्यातील अनेक किरकोळ व्यापारी फोंडाघाट मधून पानाच्या करंड्या घेवून जातात. सह्याद्रीच्या माथ्यावर उगवाईदेवीचे मंदीर आहे येथून सर्व फोंडाघाट परिसराचे दर्शन घडते. व्यापारी लोक जानेवारी महिन्यात उगवाई देवीची जत्रा करतात.

फोंडाघाट परिसर सिलिका वाळू आणि मध यासाठी प्रसिध्द आहे. या परिसरात चार ते पाच वाळूच्याखाणी आहेत. ठिकाणीची वाळू कोल्हापूर, वेळगाव या ठिकाणी फॉन्ड्री उद्योगासाठी पाठविले जाते. तसेच फोंडाघाट मधील श्री देव माऊली मंदीराचा ३ वर्षांतून एकदा गोंधळ भरतो. वेळगाव जिल्ह्यातील कंदूर गावाचे गोंधळी गेल्या ७ पिढ्या फोंडाघाटच्या माऊलीचा गोंधळ संपन्न करित आहेत. शेजारी रात्रभर दिवटी पेटवलेली असते. या उत्सवात गोंधळी लोक तुणतुणे, संबळ यांच्या तालावर देवतेचे महात्म्य रात्रभर सांगतात. तसेच या उत्सवात नामस्मरण, देवतांची गाणी, लोककथा, स्तुती स्त्रोत्र, दशावतार इत्यादीने रात्र जागवून देवीची लोक सेवा करतात.

मालवण :

भारत व भारताबाहेरील पर्यटक केवळ मालवणच्या जलदुर्ग किल्ल्याला म्हणजेच सिंधुदुर्ग किल्ल्याला भेट देण्यासाठी लाखोच्या संख्येने दरवर्षी येतात. पावसाळा संपला की पर्यटनाला सुरुवात होते. उन्हाळ्यात मात्र स्कुबा डायविंग पर्यटक खूप गर्दी करतात तसेच दररोज सायंकाळी मालवणच्या बीचवर मासेमारीचा लिलाव होतो. येथून गोवा व मुंबईला मासे पाठविले जातात. त्याशिवाय मालवणच्या शेजारी रॉक गार्डन, तारकली, देवबाग, आचरा इ. पर्यटन केंद्रे लोकांना आकर्षित करतात. आज जगाच्या नकाशावर मालवण पर्यटन प्रसिध्द आहे. शिवाय महाराष्ट्र राज्य निवास न्याहरी योजना व महाराष्ट्र पर्यटन विकास मंडळ यांच्यावतीने पर्यटकांना राहण्याची व्यवस्था, वाहतूक, मार्गदर्शक या सेवा पुरविल्या जातात. भारत व भारताबाहेरील पर्यटक केवळ मालवणच्या जलदुर्ग किल्ल्याला म्हणजेच सिंधुदुर्ग किल्ल्याला भेट देण्यासाठी लाखोच्या संख्येने दरवर्षी येतात. पावसाळा संपला की पर्यटनाला सुरुवात

होते. उन्हाळ्यात मात्र स्कुवा डायव्हिंग पर्यटक खूप गर्दी करतात तसेच दररोज सायंकाळी मालवणच्या बीचवर मासेमारीचा लिलाव होतो. येथून गोवा व मुंबईला मासे पाळविले जातात. त्याशिवाय मालवणच्या शेजारी रॉक गार्डन, तारकली, देवनाग, आचरा इ. पर्यटन जेठे लोकांना आकर्षित करतात. आज जगाच्या नकाशावर मालवण पर्यटन प्रसिध्द आहे. शिवाय महाराष्ट्र राज्य निवास न्याहरी योजना व महाराष्ट्र पर्यटन विकास मंडळ यांच्यावतीने पर्यटकांना राहण्याची व्यवस्था, वाहतूक, मार्गदर्शक या सेवा पुरविल्या जातात

कुडाळ :

मुंबई गोवा राष्ट्रीय महामार्ग क्र. ६६ वरील सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील प्रमुख शहर म्हणजे कुडाळ होय. कणकवलीच्या दक्षिणेला ३० कि.मी. अंतरावर हे शहर आहे. इतिहास काळात कुडाळमध्ये फार मोठ्या राजकिय घडामोडी, उलथा पालथी आणि झगडोर लढाया झाल्या कुडाळदेवस्थ प्रभू घराण्याची ही राजधानी! बंगसाळ नदीच्या काठावर आणि नवनाथां पैकी मच्छिंद्र नाथांच्या तपोभूमीचे कृपाछत्र लाभलेले तसेच प्राचीन आणि अर्वाचिन इतिहासाची दैर्घ्यमान पार्श्वभूमी लाभलेले कुडाळ. कुडाळला इ.स. च्या बाराव्या शतकात कुडवल पत्तन म्हणत. देमनूपाच्या ताम्रपटामध्ये याचा उल्लेख आढळतो. बहामनी राजवटीच्या कारकीर्दीत कुडाळ-प्रांत असे नाव प्रचारात आले फेरिस्ता या पाश्चात्य इतिहासकाराने आपल्या प्रवासवर्णनात कुडाळाचा उल्लेख कुडवला असा केला आहे. तर शिवराजभूषण काव्यात कुडाळ असा उल्लेख आला आहे. कुडाळ या गावचे ग्रामदैवत श्रीकुडाळेश्वर आहे. संगमेश्वर माहात्म्यात कुडाळेश्वर देवस्थानाचा उल्लेख कुडदालेश असा केला आहे. श्री कुडाळेश्वरला कुडाळ या देशवाचक नावावरून कुडाळेश्वर असे नाव पडले असावे असे मा इतिहासकारांनी शक्य केले आहे. प्राचीन गतदैवताच्या तसेच इतिहासाच्या खाणाखुणा आजही कुडाळात पाहावयास मिळतात कुडाळमधील ऐतिहासिक कोट त्या भेवतालचा खंदक अरण भुईसपाट झाला आहे. आणि शहरीकरणामुळे त्या टिकवणी मज्जा इमारती उभ्या असल्या तरी किल्लेदार निवास कोटातील गर्दी

आणि इतिहास

मांगल्यात

आणि

गाव ला

देवालय

स्वयंभू

देवालय

मांगल्याच

आहेत.

(शिलालेख

तोच ख्या

प्रथम वा

स्थान म्ह

जाते.

सावंतवाडी

सा

राजधानीचे

वसविले.

संस्थानची

पटल्यानेच

तलावाच्या

दिसते. सि

खेम सावंत

खेम सावंत

मानविंदू ए

उपनावानेही

रम्य वनश्री

मध्ये तुडूव

सावंतवाडी श

आजही टिकाणी आजही शिल्लक असलेले मुईकावण उ
 आजही साक्ष देतात.

मठ :

कुडाळ-रेगुते रस्त्यावर कुडाळपासून १६ कि.मी. अंतरावर
 रेगुतेपासून ३ कि.मी. अंतरावर मठ हे इतिहास प्रसिद्ध
 मठ गावात शिवलिंगाची शेजारी शेजारी अशी दोन
 देवालये आहेत. त्यातील एक देवालय मोठे आणि प्राचीन आहे ते
 बौद्धांचे देवालय आहे त्याच्या बाजूलाच एक छोटेसे
 देवालय आहे. त्यास मांगल्याचे देवालय म्हणून ओळखले जाते. या
 देवालयात भितीला टेकवून उभे ठेवलेले सहा पाषाण
 स्तूपां त्यातील एक पाषाणावर शके १३१९ चा एक लख
 (लिखित) दिसून येतो. तोच इतिहास प्रसिद्ध मठगावचा शिलालेख
 हे इतिहास संशोधक राजवाडे यांनी १९०३ साली तो
 शोध घेतला. सावंतवाडी संस्थानच्या मंगल सावंत यांच्या समाधीचे
 मठ म्हणजे मठ म्हणूनच त्याला मांगल्याचा मठ म्हणून ओळखले
 जाते.

सावंतवाडी :

सावंतवाडी हे ऐतीहासिक खेम सावंत राजघराण्याच्या
 राजधानीचे शहर दुसरे खेम सावंत यांनी इ.स. १६७५ मध्ये
 स्थापले. मूळ वराटे गावाची ही एक वाडी पुढे सावंतवाडी
 स्वरूपाची रावणी बनली. सुरक्षिततेच्या दृष्टीने हे ठिकाण योग्य
 पल्लवानेच येथे ही राजधानी बसविण्यात आली. निसर्गरम्य मोती
 तलावावर वराटे हे शहर वसविले जाते. त्यामुळे ते अधिक सुंदर
 ठिकाण. सिंधुदुर्गातील सावंतवाडी ऐतिहासिक शहर सावंतवाडकर
 खेम नावात या राजघराण्याच्या राजघाते शहर सावंतवाडकर राजे
 खेम सावंतवाडी इतिहासप्रसिद्ध राजवाडा आजही या शहराचा
 मानसिक एक अजमोल टेंपा मानला जातो. सुंदरवाडी या
 उपनगरातील सावंतवाडीला ओळखले जाते. चारही बाजूंना हिरवीगार
 रम्य वनश्री वट वृक्षराजांची जाल पांघरलेला नरेंद्र डोंगर आणि
 मध्ये सुदृश्य महान वाहणारा रम्य मोती तलाव अशी सुंदर रचना
 सावंतवाडी शहराला लाभली आहे. १८९१ साली बांधण्यात आलेले

ऐतिहासिक रघुनाथ मार्केट, राजवाड्याचे कलाकृतीपूर्ण प्रवेशद्वार लेस्टर गेट, राजवाड्यातील सुप्रसिद्ध दरबार हॉल येस्ट्रोप म्युझियम (सध्याची तालुका कोर्टाची इमारत), १७९९ मध्ये स्थापन करण्यात आलेले श्रीदेव आत्मेश्वर मंदिर लगतची चारमाती वाढाणारे आत्मेश्वर तळे ए १८८० सवनीस वाड्यातील दत्तमंदिर १९६० साली श्री. बालाजी बुवांनी घेतलेली समार्धीए श्री. नारायणस्वामींनी दोनशे वर्षांहूनही अधिक काळापूर्वी स्थापन केलेले देवत गणेश मंदिर १७२५ साली बांधण्यात आलेले श्री विठ्ठल मंदिर, साडेतीनशे वर्षापूर्वीचा गोपाळजी बुवांचा मठ, नरेंद्र डोंगरातील रम्यस्थानी असलेले हनुमान मंदिर, सालईवाड्यातील शतकापूर्वीचे मुरलीधर मंदिर आणि सावंतवाडी कोलगाव येथील सद्गुरु मियासाब दर्गा ही ऐतिहासिक श्रद्धास्थाने सावंतवाडीची मानाविंदू आहेत.

शिवराम राजे भोसले यांनी, सावंतवाडीतील लाकडी खेळण्यांना जागतिक बाजारपेठ मिळवून दिली. म्हणूनच आज सावंतवाडीतील चितारआळीत अनेक लोक खेळणी तयार करतात. अशा लघु व कुटीर उद्योगात सावंतवाडीतील अनेक लोक गुंतलेले आहेत. सावंतवाडी हे शहर हस्तव्यवसायासाठी प्रसिद्ध असून येथील खेळण्यांना जागतिक बाजारपेठ मिळाली आहे. या परिसरात तयार होणारी खेळणी, लाखेच्या वस्तू संपूर्ण देशात व परदेशात प्रसिद्ध आहेत. लाकडी रंगीत, रंगीत पाट, रंगीत फळे, गजिष्ठा, लाखकलेच्या वस्तू आदी उद्योगासाठी सावंतवाडी प्रसिद्ध आहे. या वस्तू अमेरिका, नार्वे, बेल्जियम, पश्चिम जर्मनी, जपान हाँगकाँग, इत्यादी देशात निर्यात होतात. श्रीमंत शिवराम राजे भोसले यांनी या कलेला आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पोहचविले सावंतवाडी येथील चितार आळी कुटुंब आहेत विविध प्रकारची लाकडी खेळणी, ४ विविध प्रकारची लाकडी फळ आहेत. यांनी येथील चितार आळी सजलेली असते. येथे मोठी तलावही आहे. सावंतवाडी हे संस्थानी काळातील राजधानीचं शहर होतं. मुंबई गोवा या राष्ट्रीय महामार्गावर सावंतवाडी नरेंद्र डोंगर येथे पाच हेक्टर क्षेत्रात वन उद्यान आहे. सुट्टीसाठी पाहण्यासाठी येथे दर्शन स्वळ निर्माण

करण
आहे
आंबी
वनवा
उंच
कि.म
सुंदर
गोवा
हवेचे
आंबी
समुद्र
दिका
तजार
प्रवाशा
पॉइंट
राघवेश
पॉइंट,
निसर्गा
सह्याद्री
अंतरा
शंकराचे
वेगुले :
पश्चिमे
वेगुले श
बंदर अ
व्यापा
परकीय
ओळखले
राजसत्तेने

आली आहेत. मुलासाठी खेळण्याची साधन व बागबागीचा

आंबोली :

समुद्रसपाटीपासून २,३७८ फूट उंचीवर सदाहरित निविड, अरण्यांनी व्यापलेले, दऱ्या खोऱ्या आणि डोंगराच्या उंच व रुड्याचे हे निसर्गरम्य हिलस्टेशन आहे. सावंतवाडीपासून ३० कि.मी. अंतरावर, सह्याद्री पर्वतराजीत, 'आंबोली' हिलस्टेशन या जवळच्या थंड हवेचे ठिकाण आहे. कोल्हापूर, येळगाव आणि त्या या सर्व ठिकाणांहून अत्यंत जवळचे असलेले आंबोली हे थंड हवेचे ठिकाण सर्वच ऋतूत पर्यटकांनी गजबजलेले असते. आंबोलीचा माथा थंडगार झाडीने आच्छादन असून समुद्रसपाटीपासून उंची २३७८ फूट असल्यामुळे सर्व ऋतूत या ठिकाणीची हवा आल्हाददायक असते. आंबोलीत दर १० ते १२ इंचापर्यंत पर्जन्य पेटतात. उन्हाळ्यात दिवाळी व नाताळ हंगामात या ठिकाणी विशेष गर्दी असते. आंबोलीत निसर्गदृश्य पाहण्यास ६ पॉइंट आहेत. महादेवगड पॉइंट, हिरण्यकेशी नदी उगम, तीर्थक्षेत्र, लक्ष्मेश्वर मठ, कावळेसात पॉइंट, नांगरसात धबधबा, शिरगांवकर पॉइंट, पारिवीत पॉइंट, सनसेट पॉइंट या सर्व पॉइंटवरून घडणारे निसर्गाचे विविधांगी विहंगम विलोभनीय दर्शन अनोखे असते. सह्याद्री पर्वताच्या आंबोली घाटमाथ्यावर आंबोलीपासून ४ कि.मी. अंतरावर हिरण्यकेशी नदीचे उगमस्थान व त्या ठिकाणीच स्वयंभू शंकराचे जन्मत देवालय आहे.

वेंगुर्ले :

कुडाळ शहरापासून २२ कि. मी. तर सावंतवाडी पासून पश्चिमेला २० कि.मी. अंतरावर अरबी समुद्राच्या किनाऱ्या लागत वेंगुर्ले शहर वसले आहे. वेंगुर्ले प्राचीन काळी एक प्रसिद्ध व्यापारी बंदर असल्याने, सोळाव्या शतकात हिंदुस्थानात आलेल्या उच्च व्यापाऱ्यांचे वेंगुर्ले येथे आगमन झाले. डच, ब्रिटीश, पोर्तुगीज या परकीय राजसत्तांनीही या गावाचे आणि विशेषतः बंदराचे महत्व ओळखले होते. आदिलशाही, बहामनी आणि मोगल या मुस्लीम राजसत्तेने तसेच शिवकाळात मराठ्यांनीही या समृद्ध बंदरावर व

प्रवेशद्वार
म्युझियम
करण्यात
वाहाणारे
१९६७
स्वामीनी
मणेश
मंदिर,
गरातील
कापूवीचे
सद्गुरु
मानविंदू
लाकडी
आज
रतात.
मुतलेले
असून
रसरात
रदेशात
जिप्स,
हे. या
गर्कांग,
यांनी
येथील
गी, व
आली
स्थानी
राष्ट्रीय
वन
नेर्माण

गावावर आपले सर्वस्व राखण्यासाठी सतत प्रयत्न चालविले असल्याचे इतिहासात आढळते. सध्याच्या वेंगुले शहराच्या मध्यभागा पर्यंत अत्यंत रुंद पण लांब अशी खाडी पसरली होती. परदेशातून येणारी मालवाहू व्यापारी गलबते भोजन पाण्यासाठी या खाडीत नांगर टाकून सुरक्षितपणे उभी राहत होती. अरब, डच, पोर्तुगीज वगैरे परदेशी व्यापारी मध्ययुगात व्यापारी माल घेवून वेंगुले बंदरगा येत. त्याकाळात वेंगुले हे बंदर आयात-निर्यातीचे एक प्रमुख केंद्र बनलेले होते. तसेच वेंगुले बंदरातून त्या काळा प्रवासी वाहतूक होत होती. वेंगुले येथे प्राचीन जुम्मा मशीदही आहे.

इ. स. १६८२ मध्ये औरंगजेब बादशाहचा मोठा मुलगा शाह आलम मुअज्जम हा या भागात मोहिमेवर असलेल्या छत्रपती संभाजी राजेच्यावर हल्ला करण्यासाठी आला होता. त्यावेळी त्याने वेंगुले येथे काही दिवस मुक्काम केला होता. त्यावेळी त्याने वेंगुले शहरातील मुस्लीम कबरस्थानाजवळ असलेला सय्यद नरुद्दिनशा बाबाचा दर्गा बांधला. शाहआलमची या कोकण मोहिमेत मराठ्यांच्या सैन्याने पुरती फजिती केली. इ.स. १६६७ मधील दक्षिण कोकणावरील मोहिमेच्या वेळी छत्रपती शिवाजीमहाराजांनी वेंगुले येथील किल्ला (डच वखार) ताब्यात घेतला. इ.स. १७१६ मध्ये एप्रिल महिन्यात मुंबई इलाख्याचा ब्रिटीश गव्हर्नर मि. ड्यू याने वेंगुले येथील डचांच्या वखारीवर हल्ला करून तेथून डचांची हकालपट्टी करण्यासाठी सुसज्ज आरमार पाठवले. परंतु या मोहिमेत इंग्रजांना अपयश आले. वेंगुला बंदराच्या ठिकाणी आज ही मोठ्या दिमाखात पूर्वीपासूनचा दिप ग्रह उभा असलेला आढळतो.

रेडी :

वेंगुला शहरापासून दक्षिणेला २२ कि.मी. अंतरावर रेडी गाव आहे. एक छोटे बंदर आणि फार मोठा प्राचीन इतिहास लाभलेले, वेंगुलेच्या दक्षिण टोकाला महाराष्ट्र गोवा राज्याच्या सीमेवरील म्हणजे रेडी गावा नारळ पोफळीच्या वृक्षराजीने आणि आल्हाददायक समुद्र किनाऱ्यामुळे सुंदर बनलेले हे गाव आहे. लोहखनिजाच्या खाणीमुळे आणि उभा इस्पत या कच्चे लोखंड बनविणाऱ्या कारखान्यामुळे देशाच्या औद्योगिक नकाशावर ठळकपणे

असलेली किल्ला आ बळी हुता असलेले ग जागृत स्व परिमाणही खनिजाच्या श्री गणेशा श्रीगणेशाचे भाविकांची

शिरोडा :

वेंगुले पाहिले जाते वसले आहे. फार आहे. ऐतिहासिक इतिहासात हिंदुव्यागद व समुद्रकिनारा ज्ञानपीठ पुरस् खांडेकर हांचे खांडेकरांनी व आणि प्रारंभी

बांदा :

सावंतवा कि.मी अंतराव गाव आहे. काठावर वसले ऐतिहासिक ठेवा होता. बांधातील समाधी व मंदिर

सालेली रेडी नजिकच्या गोवा सीमेवरील तेरेखोलचा ऐतिहासिक
 मिठ्या आणि गोवा स्वातंत्र्य संग्रामात पोर्तुगीज पोलिसांच्या गोळीचा
 धाडी हुलात्मा पडलेल्या स्वातंत्र्यसेनानी हिरवे गुरुजींची समार्थी
 असलेले गाव. या सर्वांमुळे रेडी गावाचे महात्म्य थोर आहे. रेडीच्या
 जगत स्वयंभू श्री गणेशाच्या स्थानामुळे या गावाला धार्मिक श्रद्धेचे
 वेस्मागही लाभलेले आहे. रेडी बंदर किनाऱ्या जवळच लोह
 खनिजाच्या खाणीच्या परिसरात १८ एप्रिल १९७६ रोजी स्वयंभू
 श्री गणेशाची द्विभूज मुर्ती दृष्टांत देवून प्रकट झाली. या ठिकाणी
 डोंगेशाचे सुंदर मंदिर बांधण्यात आले आहे. दर संकष्टीला येथे
 भाविकांची प्रचंड गर्दी जमते.

शिरोडा :

वेगुर्ला तालुक्यातील एक प्रमुख गाव म्हणून शिरोडाकडे
 पाहिले जाते. वेगुर्लाच्या दक्षिणेला १७ कि.मी. अंतरावर शिरोडा
 वसले आहे. भारताच्या स्वातंत्र्यसंग्रामात शिरोडा गावचे महत्त्वही
 सर आहे. १९३० साली शिरोडा येथे झालेल्या गांधीजींच्या
 ऐतिहासिक मिठाच्या सत्याग्रहामुळे भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याच्या
 इतिहासात शिरोडा गावचे नाव अग्रक्रमाने नमूद झालेले आहे.
 हिरव्यागर्द वनश्रीने नटलेले माड-पोफळीच्या वागांनी बहरलेले सुंदर
 समुद्रकिनारा लाभलेले अत्यंत विलोभनीय गाव! साहित्यातील
 ज्ञानपीठ पुरस्कार मिळविलेले साहित्यिक वि.स. तथा भाऊसाहेब
 खांडेकर ह्यांची ही प्रेरणाभूमी आणि कर्मभूमी आहे. भाऊसाहेब
 खांडेकरांनी येथील ट्युटोरअल हायस्कूलमध्ये शिक्षकाची नोकरी केली
 आणि प्रारंभोच्या उत्तमोत्तम कादंब-यांचे लेखन देखील आहे.

बांदा :

सावंतवाडी दोडामार्ग या राज्य मार्गावर सावंतवाडी पासून १२
 कि.मी अंतरावर फार मोठी ऐतिहासिक परंपरा लाभलेले बांदा हे
 गाव आहे. सिंधुदुर्ग आणि गोव्याच्या सीमेवर तेरेखोल खाडीच्या
 काठावर वसलेले निसर्गरम्य बांदा शहर आजही हा अनमोल
 ऐतिहासिक ठेवा जोपासत आहे. इतिहासकाळात बांदा हा एक महाल
 होता. बांदातील सर्वांत उंच डोंगरावर शिवकालीन श्रीरामस्वामीची
 समार्थी व मंदिर आहे. विजयनगर साम्राज्याच्या काळात बांदा किंवा

बांदे या गावात बांधलेला एक छोटासा कोट आहे. या कोटात आज बांद्रा शहर पोलिस स्टेशन आहे. पोर्तुगिजांनी इ.स. १४११ च्या दरम्यान आदिलशाह गोवा मुख्य जिंकून घेतला. आदिलाशाही काळात बांदे गावात बांधलेल्या मशिदी आणि घुमट आजही अनमोल ऐतिहासिक ठेवा बनून आहेत. या घुमटाचे बांधकाम म्हणजे शिल्पकलेच्या अप्रतिम नमुना आहेत. पन्नादेवी मार्गावर आमराईच्या पुढे टेकडीवर जो घुमट आहे. तो 'रेडी घुमट' म्हणून ओळखला जातो. शहरालगत ऐतिहासिक जुन्या मुख्य मशिदीजवळ जो घुमट आहे. त्याला आज 'बैल घुमट' म्हणून ओळखले जाते.

दोडामार्ग :

दोडामार्ग तालुका सिंधुदुर्ग जिल्ह्याच्या दक्षिणेस आहे. या तालुक्याची निर्मिती २७ जून १९९९ रोजी झाली. कर्नाटक व गोवा राज्याच्या सीमेवरील दोडामार्ग वनसंपदेने संपन्न आहे. महाराष्ट्र - गोवा राज्यांच्या सहकार्याने साकार झालेला तिराळी आंतरराज्य घाटबंधारे प्रकल्प हा जिल्ह्यातील सर्वात मोठा प्रकल्प आहे. आंबा, काजू, केळी, अननस या पिकांची मोठ्या प्रमाणात लागवड केली जाते. जलविद्युत प्रकल्पा अंतर्गत वीज निर्मिती करणारे वीजघर पाहाण्यासारखे आहे. येथील सदाहरीत जंगले आणि तित्तारी धरणाचा जलाशय यामुळे हा भाग वन्यप्राण्यांचा नैसर्गिक अधिवास बनला आहे. पट्टेरी वाघ, गवा, हत्ती, काळविट, नीलगाय, कोळे, रानडुक्कर असे विविध प्रकारचे प्राणी या भागात आढळतात. तळकट येथील वनोद्यान अत्यंत संपन्न असून येथे पर्यटकांसाठी सुविधा तयार करण्यात आल्या आहेत. तळकट, झोळंबे, कुंजल या भागात नारळ आणि सुपारीच्या वागा आहेत. मेढेचे नागनाथ मंदिर मांगेली, व विडी घवघवा हे लोशी आणि साहसी पर्यटकांसाठी उत्तम ठिकाण आहे. दोडामार्ग तालुक्यातील जंगले ट्रेकिंग करण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त आहेत. दोडामार्ग हे ठिकाण गोवा भुक्ती लढ्यातील महत्त्वाचे केंद्र होते. तालुक्यात भारतीय सैन्याचा तळ होता. सैन्याचे विमान उतरण्यासाठी विमानतळ स्थापन करण्यात आले होते. तसेच महाराष्ट्र, गोवा, कर्नाटक सरहद्दीवरील महत्त्वाचे बाजारपेठेचे केंद्र आहे.

प्रस्तावना
प्राणी,
वनस्पती
वागात
सिंधुदुर्ग
असणाऱ्या
समावेश
ह्या जि
पट्ट्याच्या
प्रामुख्याने
देवनाग
मूलभूतने
धरून वस
वि
तथांच्या
वा वनस्प
अशा प्रक
त्यामुळे
पुनर्माभीपा
वाचारणाप
येथील वि
विपी, दुधी
ताली सिंध
पुंढरवन
परिसरामध्ये
यगा

वैभवसंपन्न दोडामार्ग

प्रा. डॉ. प्रज्ञाकुमार गाथाडे

वैभवसंपन्न दोडामार्ग

प्रा. डॉ. प्रज्ञाकुमार गाथाडे

वैभवसंपन्न दोडामार्ग

प्रा. डॉ. प्रज्ञाकुमार गाथाडे

(९८५०७०३६७४/९४२१४५४११९)

© सौ मंजुषा गाथाडे

मुद्रण :

सह्याद्री ऑफसेट, खोर्ली-तिसवाडी, गोवा.

मुखपृष्ठ :

गंगाराम पां. पाटील

अक्षरजुळवणी व मांडणी :

अंबिका ग्राफिक्स, ओल्ड गोवा

९८२२५३०३३९

प्रकाशक :

नवनिर्माण शिक्षण संस्थेचे कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, तिसवाडी
नवे नाव- लक्ष्मीबाई सिताराम हळबे कला, वाणिज्य, विज्ञान महाविद्यालय,
दोडामार्ग, सिंधुदुर्ग.

प्रथमावृत्ती :

२६ जून २०२२

किंमत - रु. २५९/-

ISBN : 978-81-931583-2-6

या पुस्तकाचे मुखपृष्ठ, आतील लिखाण, मांडणी, अक्षरजुळवणी, नकाशे आणि चित्रे इत्यादी सर्व बाबींवरचे अधिकार लेखकांकडे राखले आहेत. कोणत्याही प्रकारची प्रतिलिपी तयार करणे किंवा प्रतिलिपी तयार करणे याबाबत कोणत्याही प्रकारची जबाबदारी लेखकांची नाही.

प्रा डॉ प्रज्ञाकुमार गांधाडे

शिक्षण : एम. ए. डी. एच. पी. एच. डी.

अभ्यास : स्वामीजी मितलान हलवे, कला वाणिज्य विज्ञान महाविद्यालय
टोडामार्ग, किन्हा सिधुतर्ग, पोथे २००१ सामुन कारवीर.

संशोधन संशुद्धन : कंगडेगळ्या जर्मलमधून मधून २७ संशोधन संशुद्धन संशुद्धन, आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय, राज्यस्तरीय अशा ३२ संशुद्धन मधून शोध संशुद्धन संशुद्धन संशुद्धन.

संशुद्धन : तीन मधून संशुद्धन संशुद्धन.

पुस्तकांचे संशुद्धन :

- महानदीची ओढावण - २०११
- टोडामार्ग पर्यटन महिला पुस्तिका - २०१३
- पश्चिम घाट जैववैज्ञानिक संशुद्धन - संशुद्धन - २०१५
- प्राकृतिक संशुद्धन - २०१४
- हलवेच्या शास्त्र व शास्त्र विज्ञान - २०१८
- भारताचा प्राकृतिक व कुशी संशुद्धन - २०१९
- जनसामान्य विज्ञान पुस्तिका - २०१९
- सावधान (कथासंग्रह) - २०१९

इतर संशुद्धन : स्वामीजी मितलानच्या संशुद्धन २०१५ ते २०२१ पर्यंत हा आठवड्याचा वेळापत्रकाचा व सावधान संशुद्धन, व संशुद्धन आर्थिक, विज्ञान अंक व संशुद्धन मधून संशुद्धन विज्ञान संशुद्धन.

पुरस्कार :

- मुंबई विद्यापीठाचा वेळ संशुद्धन अर्थशास्त्र पुरस्कार.
- पुण्याच्या ओढावण संशुद्धनचा महात्मा पुणे आदर्श शिक्षक पुरस्कार.
- संत रोहितम सन पुरस्कार.
- सावधान कथासंग्रहाला अण्णाभाऊ साठे पुरस्कार.
- सावधानचा डॉ. सावधानचे आंबेडकर महिला अकादमीचा पुरस्कार.
- सावधानचा अनेक कथा संशुद्धन संशुद्धन पुरस्कार हा संशुद्धन आहे.

लेखक परिचय

ज्ञानामृत सकलजग

"AGRICULTURE, SOCIAL AND ENVIRONMENTAL ISSUES FOR SUSTANABLE DEVELOPMENT IN INDIA"

One Day National Conference,

Organized by
The Department of Geography,

Sou Suvarnalata Gandhi Mahavidyalaya, Vairag.

Association with
Solapur University, Solapur

&
Bhoogol Shikshak Sangh, Solapur

On
30th January 2017

Neo Geographia

An International Journal of Geography, GIS & Remote Sensing
(ISSN-2319-5118) (Impact Factor 1.092) Volume- VI, Issue- I

Chief- Editor: Mr. Anand Londhe

**"AGRICULTURE, SOCIAL AND
ENVIRONMENTAL ISSUES FOR SUSTAINABLE
DEVELOPMENT IN INDIA"**

National Level Conference

On 30th January 2017

Organizing Secretary

Prin. Dr. Sopan Jawale

Sou. Suvarnalata Gandhi Mahavidyalaya, Vairag

Convener

Dr. Vijaykumar Pukale

Editor

Mr. Anand Londhe

Department of Geography

Shri. Vishal Kadam

Mr. Ramesh Kakade

Organized By

Department of Geography,

Sou. Suvarnalata Gandhi Mahavidyalaya, Vairag

Association with

Solapur University, Solapur

&

Solapur Bhoogol Shikshak Sangh

Neo Geographia

An International Journal of Geography, GIS & Remote Sensing
(ISSN-2319-5118)

IMPACT FACTOR 1.092 (IIFS)

Volume VI Issue 1
January 2017

Chief Editor: Anand Londhe (M.Sc. NET)

Advisory Board:

Dr. R. R. Patil

*Principal & Head, Department of Geography
K. N. Bhise Arts & Commerce college, Kurhewadi, Tal-
malha, Dist-Solapur, Maharashtra, India.*

Dr. A. H. Nandwale

*Associate Professor, Department of Geography and
Research centre, Shri Shivaji Maharajyadaya, Barshi,
Dist-Solapur, Maharashtra, India.*

Stephan Imbery

*Department of Geography Justus Liebig
University (JLU) Senckenbergstr 135390 Giessen,
Germany.*

Dr. S. C. Adavittat

*Head, Department of Geography, C.B. Khadgil
college, Akkalkot, Dist-Solapur, Maharashtra, India.*

Dr. N. G. Shinde

*Head, Department of Geography, D.B.F. Dayanand
college of Arts & Science, Solapur, Maharashtra, India.*

Dr. B. R. Phule

*Head Department of Geography, Sangola college,
Sangola, Dist- Solapur, Maharashtra, India.*

Dr. T. N. Lokhande

*Head Department of Geography, K.B.P. Maharajyadaya,
Parbhurpur, Dist-Solapur, Maharashtra, India.*

Dr. S. D. Shinde

*Associate Professor, Department of Geography Shriji
University, Kolhapur, Maharashtra,
India.*

Neo Geographia is a refereed journal.

Published by: Barbot Books, for Interactions Forum, Pune.

Printed By: Barbot Books, MIT Road, Pune-411038

Official Address:

Anand Hamant Londhe,

Interactions Forum, IC of

Sambhaji Shivaji Gat,

19, Bhaisale Garden, MIT Road,

Near Hotel Dooja, Kothrud, Pune,

Maharashtra-411038

Email: neogeographia07@gmail.com, anandlondhe07@gmail.com

Website: www.interactionsforum.com

Content

Sr. No.	Title and Name of the Author (s)	Page No.
1	"ANALYSIS OF CHANGE IN THE SETTLEMENT PATTERN IN A AREY COLONY OF MUMBAI WITH THE HELP OF HEAT MAP" Dr. Mohitkumar Datta	1
2	"GROUNDWATER AVAILABILITY FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT, A CASE STUDY OF OSIMANABAD DISTRICT (MS)" Dr. Ajay Narayan, Shri. Ganesh Jadhav	3
3	"THE IMPACT OF RAINFALL INTENSITY ON STAGE OF GROUND WATER DEVELOPMENT, A GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF MAHARASHTRA STATE" Dr. Rajeev V. V.	11
4	"CIVIC AMENITIES IN KALAMBUR TOWN A GEOGRAPHICAL SURVEY" Dr. Tarjuman R.V.	19
5	"A STUDY OF LANDUSE PATTERN IN NANDED DISTRICT OF MAHARASHTRA" DR. N. J. PATIL	24
6	"ANALYSIS OF AIR POLLUTION AT PUNE MUNICIPAL SOLID WASTE DISPOSAL SITE" Shree Anur M. Poojita Goshalkar M.	30
7	"STAGE OF GROUND WATER DEVELOPMENT, A GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF MAHARASHTRA STATE" Prof. Hemant A.B., Dr. Manoj K.V.	35
8	"A STUDY OF AGRICULTURAL LANDUSE IN FOOD AND NON-FOOD CROPS IN SOLAPUR DISTRICT" Dr. D. S. Harwalke	41
9	"AN ANALYSIS OF POPULATION GROWTH OF CATTLE MARKET CENTERS IN SATARA DISTRICT" Dr. Shinde Dhanraj Dhanraj	48
10	"SPATIAL PATTERN OF GROWTH OF POPULATION IN SOLAPUR DISTRICT" Mr. Suresh Vaman Rajbhar	51
11	"IMPACT OF LITERACY ON FEMALE CHILD RATIO IN MAHARASHTRA STATE-A GEOGRAPHICAL ANALYSIS" Prof. Chiplak R.H., Dr. Pankaj Vyaykumar	55
12	"A GEOGRAPHICAL STUDY OF CENTRAL BUSINESS DISTRICT IN KALAMBUR TOWN" Dr. N. D. Shinde, Dr. Tarjuman R.V.	61
13	"CONSUMPTION AND ESTIMATION OF ELECTRICITY, A GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF SOLAPUR DISTRICT IN MAHARASHTRA STATE" Dr. Vyaykumar Pankaj	65
14	"AREA UNDER CHANGE IN IRRIGATION AND AGRICULTURE DEVELOPMENT IN SOLAPUR DISTRICT, A GEOGRAPHICAL ANALYSIS" Dr. N. G. Shinde, Mr. A. H. Londhe	71
15	"AGRICULTURAL LANDUSE PATTERN VARIATION IN NANDURBAR DISTRICT, A GEOGRAPHICAL STUDY" Dr. B. S. Patil	77
16	"FINANCIAL LITERACY OF SCHEDULED CASTE WOMEN IN SOLAPUR DISTRICT" Prin. Dr. B. M. Bhanje, Prof. Sachin A. Rajgure	82
17	"IMPACT OF RAINFALL ON PRODUCTION OF JAWAR: A CASE STUDY OF SOLAPUR DISTRICT (M.S.)" M/ja Smita S Patil	89
18	"IMPACT OF CHEMICAL FERTILIZER ON AGRICULTURE PRODUCTION, A CASE STUDY OF SOLAPUR DISTRICT" Asstt. Prof. Pankaj S.B., Dr. Pankaj V. K.	93
19	"PERIPHERAL AGRICULTURE PRODUCTION DEVELOPMENT OF SOLAPUR DISTRICT, A GEOGRAPHICAL ANALYSIS" Asstt. Prof. Kamalata S. M.	99
20	"GOING GREEN FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT @ CORPORATE STYLE" Mr. Siddharth Parthakar Sonar, Prof. Dr. Takaram V. Shinde	104
21	"RURAL ENTREPRENEURSHIP IN MAHARASHTRA: CHALLENGES AND PROBLEMS" Prof. Pankaj Mahesh Chaudhari	115
22	"SPATIO-TEMPORAL PATTERNS OF SEX RATIO IN SOLAPUR DISTRICT" Mr. Rajad Jadhav, Mrs. Smita Rajad, Dr. Harish Yee	122
23	"GROUND WATER RESPONSE TO RECHARGE THROUGH ROOFTOP RAINWATER IN SOLAPUR DISTRICT" Dr. Y. R. Patil, Prin. Dr. R. N. Bhanje	127
24	"TYPOLOGY OF MARKET CENTERS IN NANDURBAR DISTRICT, A GEOGRAPHICAL ANALYSIS" Dr. D. D. More, Dr. S. T. Goshalkar	132

42	"IMPACT ASSESSMENT OF IRRIGATION ON FARMING PRACTICES AT MICRO LEVEL IN IRRIGATED COMMAND AREA AND NON-IRRIGATED AREA OF THE SOLAPUR DISTRICT" R. M. SULTAN, A. J. BARAKATE	245
43	"AGRICULTURE MARKET AT ARLUJ (HDI)" Prof. Dr. Suresh Javale	252
44	"SPATIO-TEMPORAL ANALYSIS OF LIVESTOCK IN MAHARASHTRA" Dr. S. J. Awarde, M. B. S. Sawale	258
45	"ENVIRONMENTAL EFFECTS ON SPORTS PERFORMANCE" Shri. Bhagbal Makrand Arvind, Shri. Sameer D. Mankar	265
46	खानेपान वृक्ष संवर्धन डॉ. अशोक अण्णु	268
47	खानेपान वृक्ष संवर्धन वृक्ष संवर्धन डॉ. अशोक अण्णु	273
48	खानेपान वृक्ष संवर्धन वृक्ष संवर्धन : एक शैलीय संवर्धन डॉ. अशोक अण्णु	274
49	खानेपान वृक्ष संवर्धन वृक्ष संवर्धन डॉ. अशोक अण्णु	275
50	खानेपान वृक्ष संवर्धन वृक्ष संवर्धन डॉ. अशोक अण्णु	284
51	खानेपान वृक्ष संवर्धन वृक्ष संवर्धन : एक शैलीय संवर्धन डॉ. अशोक अण्णु	289
52	खानेपान वृक्ष संवर्धन वृक्ष संवर्धन : एक शैलीय संवर्धन डॉ. अशोक अण्णु	292
53	खानेपान वृक्ष संवर्धन वृक्ष संवर्धन : एक शैलीय संवर्धन डॉ. अशोक अण्णु	296
54	खानेपान वृक्ष संवर्धन वृक्ष संवर्धन : एक शैलीय संवर्धन डॉ. अशोक अण्णु	299
55	खानेपान वृक्ष संवर्धन वृक्ष संवर्धन : एक शैलीय संवर्धन डॉ. अशोक अण्णु	302
56	खानेपान वृक्ष संवर्धन वृक्ष संवर्धन : एक शैलीय संवर्धन डॉ. अशोक अण्णु	305
57	खानेपान वृक्ष संवर्धन वृक्ष संवर्धन : एक शैलीय संवर्धन डॉ. अशोक अण्णु	309

प्राचीन एरुम... (Text is partially obscured and difficult to read due to bleed-through from the reverse side of the page.)

कोई भी... (Text is partially obscured and difficult to read due to bleed-through from the reverse side of the page.)

1. कभी बसनाही बालक जन्माला देणे.
2. कल जाहार संगोपनाच्या चुकीच्या पद्धती.
3. औदार्य व पाल्यामुळे कोणते अन्य आजार.
4. चुकीच्या
5. कोणती कमतरता
6. जन्मदिवशी कमतरता.
7. कोणत्याच 'अ'ची कमतरता.
8. सर्व प्रकारचे तन्वीकरण न देणे.
9. कोणती कमतरता.
10. मुलांना जल देणे.

कारणे :-

1. एकाच प्रकारचा आहार घेणे.
2. गरीबे सज्जान
3. कोणते बालकांना पूर्ण वेळ न देणे.
4. डॉक्टरांमुळे कोणता समस्येच्या वेळी योग्य आहार न मिळणे.
5. कोणत्या विषयातून काय काही जसणे.
6. काळजातील विकाराने जन्म देणे.
7. एकाच पद्धती पद्धती
8. अज्ञान व खोटी परंपरा
9. जाहार योग्यता बालकांच्या त्तर.

बालि उत्तारणी करणे व उपचारणे बालकुपीपित असण्याबाबतही जाणे, हे आजूरीत आहे आहे

विकारचे परिणाम :-

जाह व चुकीच्या असले तर त्यांचा विधीन परिणाम त्यांच्या आरोग्यावर व कुटुंबात होते.

1. कल्यात वाढ होत नाही.
2. विधीय वाढ होत नाही.
3. चुकी व दोषांच्या वेर वाढत नाही.
4. वेगवेगळी आरोग्य आजार होतो.
5. कधी दिसूक घनताता.
6. मुददत आरोग्य वेग होतो.
7. तन्वीकरण होतो.
8. कोणते योग्य होतल.
9. वेग घेतिल्याक सली कधी होतो.

त्याचप्रमाणे कुटूंबात सांगायचे आल्यास तर एकत्र कुटूंब म्हणजे कुटूंबातील प्रत्येक संघा-यात अनेक व
प्रत्येक परिस्थितीत परिदृष्टीरेषेव्यालील असले तर रोजगाराच्या सोळात दिवसांभर कोर करणे लागते. कुटूंबात
अशा प्रकारे अनेक गोष्टींचा विचार केला तर मातासाठी स्वतः आणखी मुलांना कुपोषण द्यायला लागते.

निष्कर्ष :-

'कुपोषित बालकांचे सर्वेक्षण' हे सर्वेक्षण केल्यानंतर असा निष्कर्ष काढण्यात येई की, देशात कुपोषण
कोर व नाशामध्ये बालकुपोषणाचे प्रमाण सर्वाधिक असून त्यात अनेक गोष्टी कारणीभूत आहेत. जवळपास

1. कमी द्यात मुलींचे लग्न होणे.
2. मातेच्या प्रसुतीपूर्वी व प्रसुती पाश्चात हिमोग्लोबिनचे प्रमाण कमी असणे.
3. वारंवार होणारे बाळंतपण.
4. एकत्र कुटूंब व आर्थिक परिस्थिती योग्य नसल्याने गर्भधारणेच्या वेळी योग्य पोषण जात न शकते.
5. मातेची व पित्याची निरक्षरता
6. आहार विषयक मुलांच्या पोषणा विषयी माहिती नसणे.
7. वैरसममूती, अंधश्रद्धा.

अशा विविध कारणांमुळे त्याचप्रमाणे गरिबी, बेरोजगारी, साक्षरतेचा अभाव यामुळे ही संख्या प्रत्यक्ष
कुपोषण घडून आल्याचे निरीक्षणात आले.

उपरोक्त :-

1. बालकांच्या आहारात अनेक अन्नधान्यांची वाढ करणे :-
पासाठी डाळी, सोयाबीन, अंडी, दूध, दुग्धजन्य पदार्थांचा वापर करावा.
2. रोगप्रतिकारक शक्ती वाढविण्यासाठी शरीरात लोहाची वाढ करणे :-
हिरव्या पालेभाज्या, सोयाबीन, आंबळा, पेरु, लिंबू, संत्रा, मोसंबी, शेंबू, टोमॅटो इतके काय करावे.
आढवण्यातून एकदा लोहयुक्त गोळ्यांचे सेवन करावे.
3. आयोडीन व जिवनसत्व (ज) ची वाढ करावी :-
गाजर, पपई, लाल भोपळा, आंबट विंचा, कोथिंबीर, वडवीचे पत्रे, कडींबा, शेंबूचे पत्रे इतके
यांचा वापर करावा.
4. शरीरात कॅल्शियमची वाढ करावी :-
पासाठी नावणी, दूध, दुग्धजन्य पदार्थ, तेलबिया, पालेभाज्या, मुळे इतके काय वापर करावे.
लहान मुलांना दिवसातून ६ ते ७ वेळा आहार द्यावा.

शिशू उत्पन्न :-

1. गरोदर माता व मुलीमधील हिमोग्लोबिनचे प्रमाण 11 टक्केपेक्षा कमी असू नये.
2. मुली गरोदर स्त्रीयांना अधिक उन्हाळा जाताना द्यावा.
3. मुलींना आढवण्यातून एकदा (गरोदर स्त्रीयांना 100 दिवसांत) लोहयुक्त गोळ्या द्याव्या.
4. ३ महिन्यांपासून २४ महिन्यांपर्यंत बाळाला उकडून पाणी द्यावे.
5. ६ महिन्यातून एकदा जंतुनाशक औषध द्यावे.
6. सर्व लसीकरण करावे.

सर्वेक्षणं कालावधीत कुपोषणाचे प्रमाण कमी करण्यासाठी उपाययोजना :-

1. मुलां मुलांच्या विवाहाचे बंध वाढविणे.
2. कुटूंबातील प्रत्येक व्यक्तीच्या हातातलाडपत्र देणे.

त्याचप्रमाणे कुटूंबात सांगातचे आचार तर एकत्र कुटूंब मध्ये कुटूंबातील व्यक्तीची संख्या ज्ञान (जेवढे व अधिक परिस्थितीत परिदृष्टीने खालील असेल तर सावधानाच्या शोधात दिवसभर बाहेर बांध करणे गरजेचे आहे. कुटूंबातील सर्वांनी सांगात असल्याने पुरेसा आहारही घेता येत नाही. अशा प्रकारे अनेक गोष्टींचा विचार केला तर भातावाढी करता आल्या मुळे कुटूंबात बांधात घट होई.

चिन्हे :-

- 1. कुपोषित बालकांचे सर्वेक्षण हे सर्वेक्षण केल्यानंतर असा निष्कर्ष काढण्यात येतो की, वेदनां तनुपुष्पिका
  - 2. कमी वयात मुलींचे लग्न होणे.
  - 3. मातेच्या प्रसूतीपूर्वी व प्रसूती पाश्चात हिमोग्लोबिनचे प्रमाण कमी असणे.
  - 4. वारवार होणारे काळतपण.
  - 5. एकत्र कुटूंब व आर्थिक परिस्थिती योग्य नसल्याने गर्भधारणेच्या वेळी योग्य पॅन्क जवळ न मिळणे.
  - 6. मातेची व पिल्लाची निरक्षरता
  - 7. आहार विषयक मुलांच्या पोषण विषयी माहिती नसणे.
  - 8. वैरसमजूती, अंधश्रद्धा.
- अशा विविध कारणांमुळे त्याचप्रमाणे गरिबी, बेरोजगारी, साक्षरता अभाव यामुळे ते वेगळे वेगळे प्रमाण कुपोषण घडून आल्याचे निरीक्षणात आले.

उपाययोजना :-

- 1. बालकांच्या आहारामध्ये प्रथिनांची वाढ करणे :-
यासाठी डाळी, सोयाबीन, अंडी, दूध, दुग्धजन्य पदार्थांचा वापर करावा.
- 2. रोगप्रतिकारक शक्ती वाढविण्यासाठी शरीरगत सोडाची वाढ करणे :-
हिरव्या पालेभाज्या, सोयाबीन, आवळा, पेसू, लिंबू, संत्रा, मोसंबी, खेव्हा, टोमॅटो इत्यादी फळ व भाज्या आठवड्यातून एकदा लोहयुक्त गोळ्यांचे सेवन करावे.
- 3. आयोडीन व जिवनसत्व (अ) ची वाढ करावी :-
भाज्या, फर्ह, साल भोपळा, अंबट विंचा, कोथिंबीर, कवडीची पत्ते, कडीमूळ, खेव्हाची पत्ते इत्यादी वापर करावा.
- 4. शरीरगत कॅल्शियमची वाढ करावी :-
यासाठी नावणी, दूध, दुग्धजन्य पदार्थ, तेसविद्या, फालेभाज्या, मुळे भासे वापर करावे. लहान मुलांना दिवसाला ६ ते ७ वेळा आहार द्यावा.

इतर जाण :-

- 1. गर्भोदर माता व मुलींमधील हिमोग्लोबिनचे प्रमाण ११ ग्रॅमपेक्षा कमी असू नये.
- 2. मुली व गर्भोदर स्त्रीयांना अधिक उपजाऊन आहार द्यावा.
- 3. मुलींना आठवड्यातून एकदा (गर्भोदर स्त्रीयांना १०० दिवस) लोहयुक्त गोळ्या द्याव्या.
- 4. ६ महिन्यांपासून २४ महिन्यांपर्यंत बाळाला उजळतून पाणी प्यावे.
- 5. ६ महिन्यातून एकदा जंतुनाशक औषध द्यावे.
- 6. सर्व लसीकरण करावे.

विद्यार्थ्यां तानुष्यातील कुपोषणाचे प्रमाण कमी करण्यासाठी उपाययोजना :-

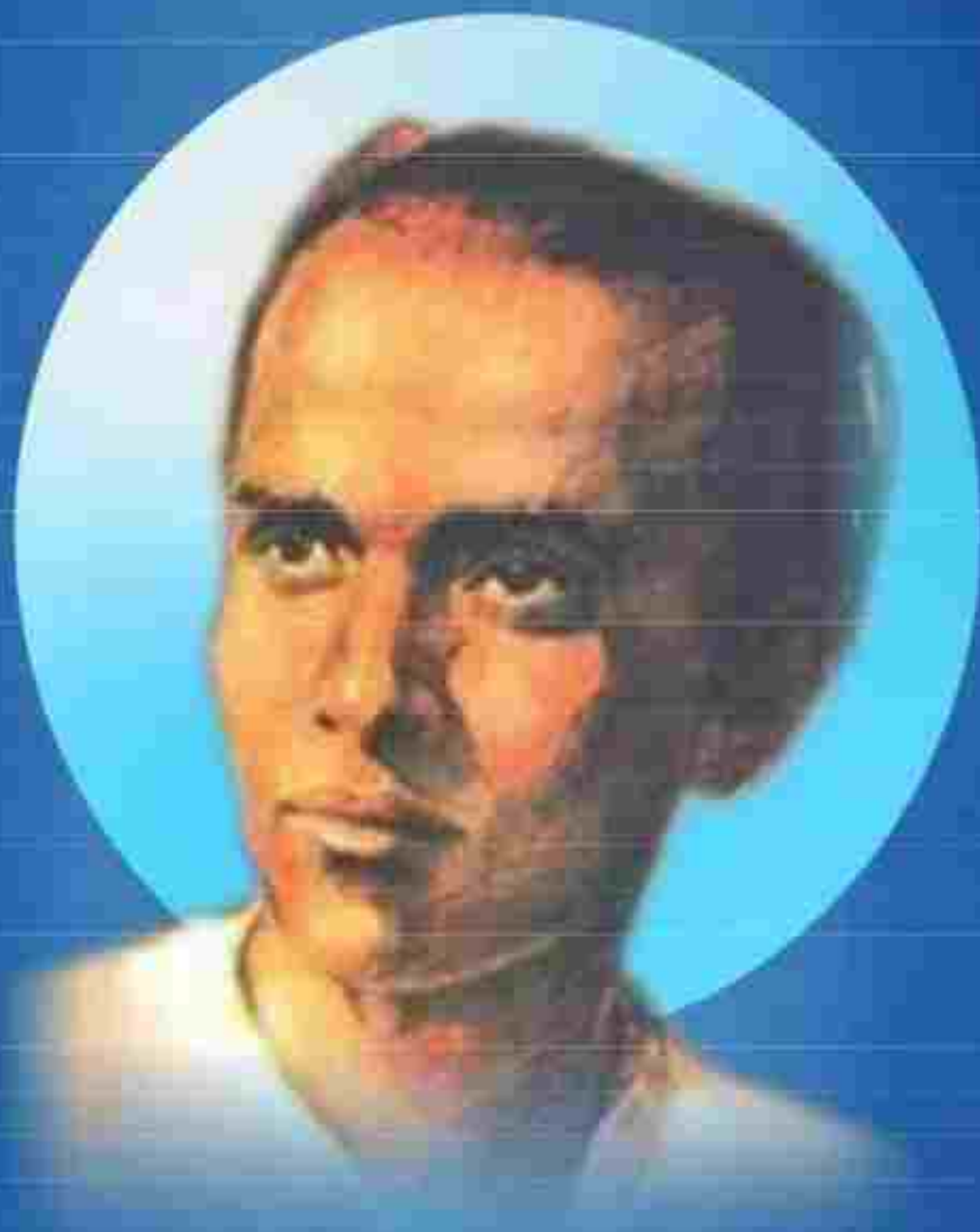
- 1. मुला मुलांच्या विवाहाचे वय वाढविणे.
- 2. कुटूंबातील प्रत्येक व्यक्तीच्या हाताला उपाय देणे.

३. असा कुटुंबांना शासकीय वीतनांचा लाभ देणे
४. बालसाक्षर स्वीचमध्ये सहा व वीसवर्षांचा शिक्षण व प्रशिक्षण देणे.
५. लक्षात कुटुंबांचे महत्त्व समजावून सांगणे.
६. या परिसरातील लोकांची जगजागृती करणे.
७. कुपोषिता बाळगुळे लघु व पर्यायाने कुटुंबाची वीणते व कसे नुकसान होते हे समजावून सांगणे.

संदर्भ ग्रंथ

१. जीगण्टा बर्वस - सवीसहस्री डॉक्टर नसेल तेथे - मुंबई प्रेस, मुंबई, २००६
२. ज्योतिराम अठिज्जात - मानवी भूगोल - विराली प्रकाशन, २००५.
३. काड पौडके (संपादक) - विज्ञान आणि तंत्रज्ञान - मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, २०११
४. सुधीर भोवसलव(संपादक)- मुलांची आरोग्ये - महाराष्ट्र आरोग्य पत्रिका
५. सीपी कोडेकर - मानवी भूगोल - विराली प्रकाशन पुणे, २००८
६. सीपी कोडेकर - जगाचा मानवी भूगोल - प्रगती प्रकाशन , २०१२
७. मनीष हुसेन - मानवी भूगोल - के. सागर प्रकाशन, २०१२.
८. विजया काड (संपादक)- जीवतुष्टी आणि पर्यावरण -मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, २०११

Literary Emperor Anna Bhau Sathe

Editor

Dr. D. B. Taderao

Dr. Satish Kamat

Literary Emperor Anna Bhau Sathe

-: Editor :-

Dr. D. B. Taderaao

Head, Department of History
Arts & Commerce College,
Phondaghat, Dist. Sindhudurg

Dr. Satish Kamat

I/C Principal &
Head, Department of Marathi
Arts & Commerce College,
Phondaghat, Dist. Sindhudurg

Shivani Publication, Pune

Literary Emperor Anna Bhau Sathe

Editor

Dr. Taderaao D. B.

Dr. Satish Kamat

© **All rights reserved**

First Edition

01st June 2020

Published By

Shivani Publication,

Hadpsar, Pune

Mob. 9011320659

ISBN- 978-93-85426-58-2

Cover Page Design & Typesetting

Mr. Santosh Rane, Kankvali

Prize

Rs. 300/-

Note : Editors and publishers not be agree with the thought Presented by individual writer in the Editor Book. The concerning writer will be responsible in case of authenticity of this Research paper.

**Greetings on the occasion of
the birth centenary of
Literary Emperor
Anna Bhau Sathe**

12	Review of Annabhau Sathe's Literary Work Prof. Sawant Dakshata Sanjay	77
13	A Great Versatile Writer Anna Bhau Sathe Dr. Madhavi Pawar	80
14	Anna Bhau Sathe's Contribution in 'Labor Movement and Samyukt Maharashtra Movement' Mr. Vikki P. Wankhede Prof. Dharamveer F. Chauhan	84
15	Anna Bhau Sathe – A Great Reat Writer With Social Orientation Miss. Vishakha Ganesh Mankame	91
16	Anna Bhau Sathe Lok Nayak of the United Maharashtra Movement Dr. Taderao D. B.	98
17	डा. बाबासाहेब आम्बेडकर की वैचारिक विरासत अन्ना भाऊ साठे डा. संतोष रघुनाथराव रायबोले	106
18	अन्ना भाऊ साठे के साहित्य में सामाजिकता डा. प्रदीप शिंदे	111
19	चित्रा उपन्यास में स्त्री पात्र प्रा. जेलित कांबळे	118
20	अन्ना भाऊ साठे के साहित्य में आम्बेडकरी प्रेरणा डा. शिवाजी नागोबा भदरगे	122
21	अन्ना भाऊ साठे के उपन्यासों में यथार्थ की सशक्त अभिव्यक्ति डा. गजाला वसीम अब्दल बशीर शेख	128
22	उपेक्षितों के नायक अन्ना भाऊ साठे : व्यक्तित्व एवं कृतित्व डा. प्रशांत नारायण ढेंपे	132
23	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील क्रांतातत्व डॉ. अमर कांबळे	136
24	मराठी साहित्य आणि अण्णा भाऊ साठे डॉ. मनिषा रा. सामंत	142
25	लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे यांची कामगिरी – एक दृष्टीक्षेप डॉ. रमेश धनराज जाधव	147

उपेक्षितों के नायक अन्ना भाऊ साठे : व्यक्तित्व एवं कृतित्व

डा. प्रशांत नारायण ढेपे

लक्ष्मीबाई सीताराम हलबे कॉलेज, दोडामार्ग

भारतीय समाज व्यवस्था यह प्राचीन काल से चातुर वर्ण व्यवस्था के आधार पे बाँट दी गई है। इन वर्णों में प्रथम श्रेणी में ब्राह्मण द्वितीय श्रेणी में क्षत्रीय तृतीय श्रेणी में वैश्य और चतुर्थ श्रेणी में शुद्र आते है। इसमे शूद्रों को सबसे निचला वर्ण बनाया गया है। शुद्र अर्थात दलित, प्रताडित, तथा उपेक्षित समाज है। इसके अंतर्गत महार, मातंग, भंगी, वडार जैसी अनेक निम्न जातियां आती है, जो सदियों से उपेक्षित जीवन जी रही है। उपेक्षा के अंधकार में प्रताडित होकर गुमराह जिंदगी जीने वाले इस समाज को क्रांति सूर्य अन्ना भाऊ साठे जी ने अपने साहित्य के माध्यम से प्रेरित किया, उनमे नव चेतना भरते हुए क्रांति एवं न्याय की भावना प्रस्थापित की। इसीलिए भारतीय इतिहास में उन्हें क्रांति सूर्य तथा लोक नायक के रूप में जाना जाता है।

अन्ना भाऊ साठे जी का जन्म १ अगस्त १९२० में वाटेगाँव जि.सांगली में एक गरीब एवं उपेक्षित परिवार में हुआ। उनका असली नाम तुकाराम भाऊराव साठे यह था जब उनका जन्म हुआ था तब जात-पात की अनिष्टता समाज में अपने चरम उत्कर्ष तक पोहोच गई थी और सामाजिक विषमता ने कडा रुख धारण कर लिया था। इस प्रकार की वर्ण व्यवस्था और सामाजिक विषमता के प्रति उनमे बचपन से ही असंतोष की भावना पनपने लगी थी। जब वे पहली बार पाठशाला गए तब दुसरे ही दिन मास्टरजी ने प्रश्न का उत्तर न आने के कारण अण्णाभाऊ साठे जी को पीटा था। नया छात्र होने के बावजूद भी मास्टर जी में उनके प्रति सहानुभूति नहीं दिखाई दी। उसी क्षण अन्ना भाऊ साठे जी ने यह तय किया की अब वे पाठशाला कभी नहीं जायेंगे। और उन्होंने स्वयं अध्ययन करके अक्षर तथा भाषा का ज्ञान प्राप्त कर लिया। आगे वे एक महान साहित्यकार एवं प्रबोधनकार के रूप में परिचित हुए।

अ) व्यक्तित्व :

१. सदाचारी :

अन्ना भाऊ साठे जी का व्यक्तित्व विनम्र एवं सदाचारी था। सदाचार को वे स्वर्ग मानते है क्योंकि सदाचार से ही मन को समाधान एवं शांति मिलती है ऐसा वे मानते थे।

पाप को वे नर्क का प्रतिक मानते हैं क्योंकि पाप कर्म से अशांति मिलती है ऐसा वे मानते हैं। इस तरह से अपने विधायक तत्वों से युक्त अन्ना भाऊ जी का व्यक्तित्व रहा है।

२. जाति प्रथा का विरोध :

क्रांति सूर्य अन्ना भाऊ साठे जी ने जात-पात तथा सामाजिक विषमता का खंडन किया है। वे जाति-धर्म को अफीम के गोली के सामान मानते हैं जिस प्रकार अफीम का नशा होता है वैसे ही धर्म-जाति का नशा चढ़ा हुआ है। जब यह नशा खत्म ही जाएगा तभी समाज में समता का मूल्य प्रस्थापित हो जायेगा। इसीलिए अपने साहित्य के माध्यम से उन्होंने जाति-पात की अनिष्ट परम्परा का विरोध किया है।

३. महत्ता :

अन्ना भाऊ साठे जी यह मानते हैं कि बिना मेहनत के कुछ भी हासिल नहीं होता। इसलिए वे मेहनत को अधिक महत्त्व देते हैं। बिना मेहनत के इंसान को जीवन में कुछ भी हासिल नहीं हो सकता है, इसलिए मेहनत करना अत्यंत आवश्यक है। ऐसा वे मानते हैं इसलिए वे भी अपने जीवन में सदाही मेहनतकश रहे हैं। बिना मेहनत के रोटी नसीब नहीं होती इसलिए वे उन आलसी लोगों को अपने साहित्य के जरिए फटकार लगते हैं और मेहनत की प्रेरणा देते हैं।

४. यथार्थवादी दृष्टिकोण :

अन्ना भाऊ साठे जी वास्तव परिस्थिति को हमेशा स्विकृत करते हैं कल्पना का पक्ष वे कभी नहीं लेते। उनका साहित्य यह केवल वास्तववाद पे उन्होंने रचाया है। ग्रामीण जीवन एवं इंसान की उपेक्षित अवस्था को उन्होंने यथार्थवादी दृष्टिकोण से ही साहित्य में अवतरित किया है। वे मानते हैं कि साहित्य की आत्मा यथार्थवाद है और यथार्थवाद में अनिष्टता बदलने की ताकत है।

५. मार्क्सवादी प्रभाव :

अन्ना भाऊ साठे जी ने कार्ल मार्क्स की विचार धारा का गहरा अभ्यास किया था। मार्क्सवादी विचार धारा का उनपर गहरा प्रभाव था। इस लिए उनके साहित्य में गरीब एवं श्रमजीवी वर्ग के प्रति सहानुभूति और पूंजीवादी एवं हुकुमशह वर्ग के प्रति घृणा दिखाई देती देती है। मण्डियम, गार्की एवं लेनिन के विचारों का प्रभाव उनपर दिखाई देता है। इसीलिए मेहनतकश वर्ग के प्रति उनमें अत्यंत अधिक दिखाई देती है।

६. बहुमुखी प्रतिभा :

अन्ना भाऊ साठे जी यह बहुमुखी प्रतिभा के धनी थे। उनके साहित्य में भारतीय समाज का देश काल वातावरण छलकता है। भारतीय जीवन के विविध पहलुओं को उन्होंने उजागर किया है। ग्रामीण-शहरी जीवन, विषय विविधता, संस्कृति के विविध पहलु

इनके अंतर्मन में बसे थे। वे एक लोक शाहिर भी थे, मार्गदर्शक भी थे और लोक नायक भी थे इसीलिए बहुमुखी प्रतिभा के विविध पहलु अन्ना भाऊ साठे जी के व्यक्तित्व में दिखाई देते हैं।

ब) कृतित्व :

अन्ना भाऊ साठे जी ने मराठी भाषा के अंतर्गत करीब ३५ उपन्यास लिखे इसमें फकीर नामक उपन्यास के लिए उन्हें इ.स. १९६१ में राज्य सरकार द्वारा श्रेष्ठ उपन्यास के लिए पुरस्कार मिला। इसके उपरांत इन्होंने करीब १५ लघु कथा संग्रह लिखे। इनका अनुवाद अन्य भाषाओं में किया गया है। लघु कथाओं के आलावा इन्होंने मराठी पोवाडा गीत लिखे हैं। साथ ही १२ पटकथा और अनेक लोक नाटक भी लिखा है। इनके द्वारा लिखी गई लोक कथाएँ अधिक लोक प्रिय हुईं।

फकीरा इस उपन्यास में उन्होंने फकीर नामक पात्र के माध्यम से उपेक्षितों की परिस्थितियाँ ग्रामीण क्षेत्र में रूढ़ीवादी परम्परा के कारण उपेक्षित समाज की भुक्मरी एवं दैनीयता अवस्था की यथार्थता बतलाई है ऐसी अवस्था के खिलाफ फकीरा संघर्ष करता है। अन्ना भाऊ साठे जी की साहित्यिक रचनाओं के नाम संक्षिप्त रूप से हैं।

अ) उपन्यास :

१. चित्रा, २. फकीरा, ३. वारनेचा वाघ, ४. चिखलातील कमल, ५. रानगंगा,
६. माकडीचा माळ, ७. वैजंता, ८. रत्ना, ९. रूपा, १०. गुलाम, ११. चन्दन,
१२. मथुरा, १३. आवडी, १४. वैर, १५. पाझर

आ) कथा संग्रह :

१. अन्ना भाऊ साठे : प्रतिनिधिक कथा (संपादक डॉ. एस. एम. भोसले),
२. निखारा, ३. नवति, ४. फरारी, ५. पिसाळलेला माणुस, ६. जिवंत काडतुस,
७. आबी, ८. खुलवाडा, ९. गजाआड, १०. बरवाद्या कंजारी,
११. चीरानगरची भूत, १२. कृष्णाकाठच्या कथा

इ) लोक नाटक :

१. अङ्गलेची गोष्ट, २. देशभक्त घोटाले, ३. शेटजीचे इलेक्शन, ४. बेकायदेशिर,
५. पुढारी मिलाला, ६. लोकमंत्र्याचा दौरा, ७. माझी मुंबई, ८. खापऱ्या चोर,
९. मूक मिरवणुक

ई) नाटक :

१. इनामदार, २. पेंग्याच लग्गिन, ३. सुल्तान

उ) प्रवास वर्णन :

- माझा रशियाचा प्रवास

ऊ) काव्य :

पोवाडे एवं लावण्या -

निष्कर्ष रूप से यह कहा जा सकता है कि अन्ना भाऊ साठे जी का साहित्य यह जन-जन में नव चेतना भरने वाला एवं समाज प्रबोधन करने वाला है। उन्होंने शोषकों के खिलाफ तलवार रूपी कलम उठाकर साहित्य के माध्यम से रुढ़ी वादिता के खिलाफ आवाज उठाई है। इसीलिए उन्हें लोकनायक, प्रबोधनकार एवं क्रातिसूर्य कहा जाता है।

संदर्भ :

१. साहित्य विश्वातील सूर्य - दिगम्बर घंटेवाड - प्रबोधन प्रकाशन नांदेड - पृ. क्र. ८, ९, १२
२. अन्ना भाऊ साठे जयंती विशेषांक २००९ - संपा. अब्बासाहेब चासकर - प्रथम आवृत्ति - पृ. क्र. ३४
३. भारतीय साहित्याचे निर्माते अन्ना भाऊ साठे - कोरडे बजरंग - साहित्य अकादमी दिल्ली - पृ. क्र. ७८
४. मांगल्य परिवार त्रिमासिक - सुनील खंडाले - पृ. क्र. ८, २०
५. मातंग समाज प्रेरणा अणि चाळवळ - स्वानंद प्रकाशन - प्रथम आवृत्ति २००८ - पृ. क्र. २१, २२
६. साहित्य सम्राट - विजय टेकवार - शिवानी प्रकाशन, नांदेड - पृ. क्र. ३७, ३८

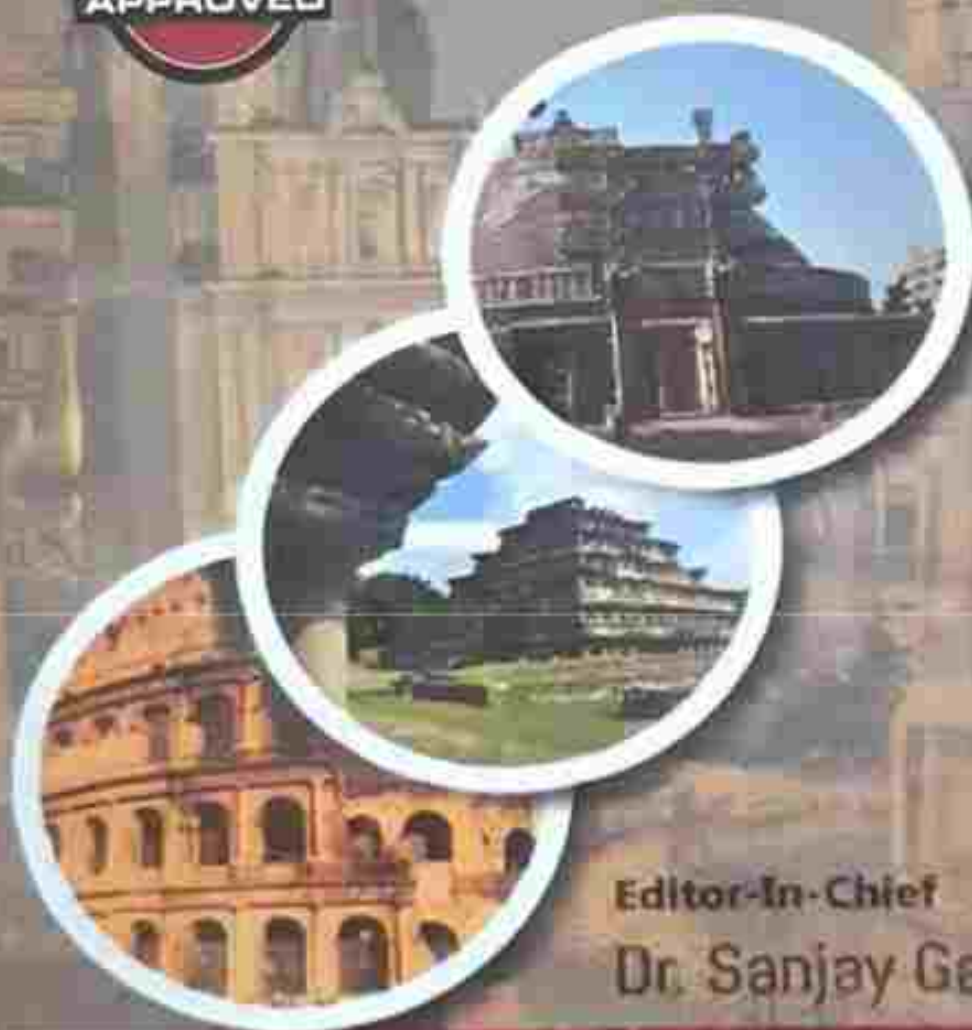
ISSN : 2393-8900

Historicity

International Research Journal

Volume-4 | Issue - 11 | July - 2018
Impact Factor : 1.9152(UIF)

Editor-In-Chief
Dr. Sanjay Gaikwad

Chief Patron
Dr. Rajant Shinde

Principal, Pimpri Chinchwad Education Trust
Pimpri Chinchwad Education Trust, Pimpri, Maharashtra

Patron

Dr. Sagar Salunkhe
Dr. Sagar Salunkhe Education Trust
Pimpri Chinchwad, Pimpri,
Maharashtra

Patron

Dr. Anilrao Jadhav
P. B. Jadhav College of Arts,
Pimpri Chinchwad

Executive Board

Dr. Anilrao Jadhav
Mumbai, Maharashtra

Dr. S. K. Kulkarni
Dhulewad, Maharashtra

Dr. Anant Patil
Dhulewad, Maharashtra

Dr. Anant Patil
Dhulewad, Maharashtra

Dr. Anant Patil
Dhulewad, Maharashtra

Dr. Anilrao Jadhav
Pimpri Chinchwad

Dr. Anant Patil
Dhulewad, Maharashtra

Dr. Sagar Salunkhe
Pimpri Chinchwad

Dr. Sagar Salunkhe
Pimpri Chinchwad

Advisory Board

Dr. Sagar Salunkhe
Pimpri Chinchwad

Dr. V. M. Sonawane
Vadodra, Gujarat

Dr. Anant Patil
Dhulewad, Maharashtra

Dr. Sagar Salunkhe
Pimpri Chinchwad

Prof. Sunil Rode
Latur, Maharashtra

Dr. Pradip Wani
Dhulewad, Maharashtra

Dr. Anant Patil
Dhulewad, Maharashtra

Dr. Anant Patil
Dhulewad, Maharashtra

Dr. Anant Patil
Dhulewad, Maharashtra

Dr. Anant Patil
Dhulewad, Maharashtra

Dr. Anant Patil
Dhulewad, Maharashtra

Dr. Anant Patil
Dhulewad, Maharashtra

Dr. Anant Patil
Dhulewad, Maharashtra

Dr. Anant Patil
Dhulewad, Maharashtra

Dr. Anant Patil
Dhulewad, Maharashtra

Dr. Anant Patil
Dhulewad, Maharashtra

Dr. Anant Patil
Dhulewad, Maharashtra

Dr. Anant Patil
Dhulewad, Maharashtra

Dr. Anant Patil
Dhulewad, Maharashtra

Dr. Anant Patil
Dhulewad, Maharashtra

Dr. Anant Patil
Dhulewad, Maharashtra

Dr. Anant Patil
Dhulewad, Maharashtra

Dr. Anant Patil
Dhulewad, Maharashtra

Contents

		18	AGRICULTURAL DEVELOPMENT OF SUGAR FACTORIES IN INDIA Mrs. Kale Urmila Namdev
	उपेक्षित समाज की अवधारणा	22	भारतीय आत्मनाथ इतिहास व आजकी परिस्थिती डॉ.रम पुणे
1	19 वे शतकात 'उमरावती' अधिया खंडातील कापसाची मुख्यपेठ डॉ. अनिल ठाकरे	IN THIS ISSUE	
4	'छत्रपती शाहु महाराजांच्या कृषी क्षेत्राच्या विकासाची प्रासंगिकता - एक चिकीत्सक अध्ययन' प्रा.डॉ.मजानन बी. बनकर	26	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा सशत्रु मजुर पक्ष आणि भारतीय राजकारण - एक अध्ययन प्रा. डॉ. विनोद सहाय
7	उपेक्षित समाज की अवधारणा प्रा.प्रशांत नारायण ठोंपे		
12	REFORMATORY ACTIVITIES IN PRINCELY MYSORE PRISONS Dr. Gangadharaiyah B. R. and Dr. L. P. Raju		

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

उपेक्षित समाज की अवधारणा

पा.प्रशांत नारायण डेपे

हिंदी विभाग प्रमुख, ल.सी.हलबे महाविद्यालय, दोडामार्ग, ता - दोडामार्ग, जिला - सिंधुदुर्ग.

प्रस्तावना :

भारतीय समाज व्यवस्था विश्व में एक निराली समाज व्यवस्था है। यहाँ समाज सुगठित नहीं है, वह विभिन्न जाति समूह में बंट हुआ है। यह जाति समूह एक दूसरे से दूरे हुए जजर आते हैं। हिंदू धर्मव्यवस्था के कर्तव्य के आधार पर समाज का विभाजन हुआ है। ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शुद्र इन चार विभागों में बंट समाज भारतीय समाज व्यवस्था को कमजोर बनाता है। तीन वर्गों के तले दबे हुए शुद्र वर्ग को मनुष्य कहलाने का अधिकार नहीं है। उसकी प्रताड़ना, अपमान इत तख किया है कि पशुओं से बदतर स्थिति उनकी बना दी थी। यही समाज है जिसे हम आज भी दलित, आदिवासी, और मजदूरों तथा किसानों के रूप में देखते हैं, जो आर्थिक, शिक्षा, सामाजिक अस्समान एवं अन्य जीवन वाचन की सुविधाओं के आभाव में जी रहा है, ऐसे ही समाज को उपेक्षित के कोटि में रखा जाता है। ऐसी असुविधाओं में जीकर वह समाज विकास से वंचित हो जाता है और फिर उसे अविकसित एवं उपेक्षित समाज कहा जाता है। जो उपेक्षित है वही शोषित कहलाता है क्योंकि उपेक्षित रखने की प्रवृत्ति ही शोषण प्रक्रिया का अंग है। जिसमें शुद्र वर्णी समाज प्रमुख रूप से उपेक्षित दिखाई देते हैं। इसके साथ ही अन्य जातियों के वही लोग जिन पर सामाजिक अन्याय हुआ है अथवा अन्य सामाजिक घटकों द्वारा किसी प्रकार से उनका शोषण हुआ हो या जीवन उपयोगी सुविधाओं से उन्हें वंचित रखा गया है वह भी उपेक्षित कहलाते हैं। कू मितकर उपेक्षित व्यक्ति अथवा समाज वही कहलाता है जिनको वर्धस्ववादी, धर्म समाज के ठेकेदारों से अथवा सामंतवादी यों से किसी न किसी प्रकार के सामाजिक अन्याय, अस्समान, शोषण अथवा असुविधा को सहना पड़ता है वही उपेक्षित कहलाता है।

प्राचीन काल से ही कर्तव्य अनिष्ट समाज रचना वर्धस्ववादीयों द्वारा बनाई गई है। इसमें शुद्रों के साथ प्राचीन काल से ही दुर्व्यहार किया गया है एवं उन्हें अस्समान दिया गया है। शुद्रों से कु-अपुत्र की प्रवृत्ति प्राचीन काल से देखि जा सकती है। शुद्र मनुष्यों द्वारा छूने से छूने की विमारी लगती है, ऐसी धारणा बनी। जन्म से लेकर मृत्यु तक इनके हिस्से का जीवन उपेक्षित रहता है। स्वर्णोंसे, पुरुषी सत्ता से, सरकार से, जमिनदारों से, ठेकेदारों से और समाज व्यवस्था से होने वाले अत्याचारों से, दरिद्रतासे, अज्ञानसे, दुःख-कष्टों से यह समाज इस भास्त में सदियों से अपमान की जिंदगी जी रहा है। धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, सांस्कृतिक एवं व्यावसायिक बंधनों के कारण यह समाज सदियों से उपेक्षित रहा है।

हजारों वर्षों से मनुष्येति समाज व्यवस्था ने उपेक्षित वर्ग को जाति व्यवस्था की प्रेम में बंदिस्त किया वा। पाप-पुण्य, स्वर्ग-नरक जैसी विवात्काराओं ने जखदा हुआ वा। जिसके कारण उन्हें सामाजिक, राजनीतिक, धार्मिक, आर्थिक, शैक्षिक, सांस्कृतिक अधिकारों को मह्यंपूर्वक दूर रखा गया वा। परिणाम स्वरूप उनके विकास पथ भी

बनाने वाली ही नहीं। कारण वा भारतीय समाज की जातिरत्नी। समाज की जाति के कारण समाज विघटित होकर
द्वि-जीव विचारधारा के कारण सामाजिक नुकसान हुआ है। इसी संदर्भ में गोपाल गणेश आगरकर कहते हैं-
ये अपना देवकीमान विधान संकुचित हुआ है। जाति से ज्ञान कला, शास्त्र इत्यादी जहाँ के वहाँ कुटिल हुए हैं।
ने एवं विचार और अन्धारे में कितना आभेद अपना होकर वह बैर, छल और मत्सर के लिए कारण हुए हैं।
कारण देश में वा विदेश के लिए प्रवास बर्धित हुआ है। जाति से अन्न व्यवहार, विवाह इत्यादी के संबंध में भेद,
अनुचित हुए हैं। जाति से द्विपत्य और परधर्मीय लोगों से अलग-अलग रहने लगने से विधान नुकसान होकर
जाति ने हमारी भ्रातृत्वा, हमारा संयुक्त हमारी उदारता, धर्मदुष्टि, हमारी परीपकारिता हमारे विचारों का धर
नवीनत हुआ है।' कने जाति व्यवस्था समाज हर एक तपके के लिए हानिकारक है, फिर भी संतियों ने यह
करी आ रही है उपेक्षित समाज के जीवन को समझने के लिए उपेक्षित याने कौन? उसकी परिभाषा क्या है?
जान का स्वरूप क्या है। इस विषय में हम संक्षिप्त रूप से प्रकाश डाल सकते हैं।

अ. उपेक्षित शब्द का अर्थ :

'उपेक्षित' शब्द का प्रयोग 'दलित' शब्द के समकक्ष ही किया जाता है। क्योंकि प्राचीन काल में इन्का
करते हुए उन्हें विकास से वंचित रखा गया है इसीलिए प्रमुख रूप से इन्हें अविकसित, पिछड़ा अथवा उपेक्षित समाज
। इसके साथ ही प्राचीन काल से ही शुद्र, अतिशुद्र, अत्यांज, सर्वहार, चांडाल, अस्पृश्य, तिरस्कृत आदि वर्गों ने
समाज को ज्ञान जाता था।

बाल्द अज्ञान्य क्लेश में उपेक्षा शब्द का अर्थ 'लापरवाह', अयोग्य समझकर ध्यान न देना या सत्कार न
दित रिजार्ड) है और उपेक्षित शब्द का अर्थ 'जिसकी उपेक्षा की गई हो, तिरस्कृत' बताया है। बाल्द विशाल शब्
में उपेक्षक का अर्थ 'उपेक्षा करने वाला, लापरवाह, पूना करने वाला' बताया है, तो उपेक्षित का अर्थ - 'प्रीति
क्लेश न करने वाला, पूना के योग्य, त्यागने योग्य' बताया है। उपेक्षा शब्द का अर्थ- 'उदासीनता, लापरवाही, के
किसी को तुच्छ अथवा नगण्य समझना, अयोग्य जानकर ध्यान न देना या सत्कार न करना है। तो उपेक्षित क
जिसकी उपेक्षा की गई हो, अनादर किया हुआ, तिरस्कृत आदि है। और उपेक्ष्य शब्द का अर्थ - 'उपेक्षा के योग्य
के योग्य' है।

लोक भारती ग्रन्थ प्रमाणित हिंदी शब्द क्लेश में उपेक्षा शब्द का अर्थ - 1. 'उदासीनता, लापरवाही, किसी
किसी को तुच्छ या नगण्य समझना, अयोग्य समझकर ध्यान न देना, या आदर न करना (किस-रिजार्ड) है। 2. 'उपेक्षा
का अर्थ-जिसकी उपेक्षा की गई हो, तिरस्कृत' है। 'साहनी हिंदी शब्दकोश में उपेक्षा का अर्थ - 'अदहेलना अथवा
अंदाज, लापरवाही और उपेक्षित शब्द का अर्थ - 'तिरस्कृत' बताया है।

उपेक्षा एवं उपेक्षित शब्द का अर्थ विविध शब्द कोशों में लगभग एक समान ही मिलता है। अन्वय, अज्ञान
दुर्मित, अज्ञानित, लापरवाही, पूना करने वाला, त्यागने योग्य, उदासिनता, अनादर किया हुआ, तिरस्कृत आदि
'उपेक्षित' शब्दों का वर्णन मिलता है। जो हमें दलित, आदिवासी और स्त्री की ओर इशारा करता है कि यह
अदहेलना, तिरस्कृत किसी भावनाओं और समाज व्यवस्था से उपेक्षित रहे हैं।

ब. उपेक्षित समाज की परिभाषा :

उपेक्षित वह व्यक्ति या समाज है, जो संकुचित सामाजिक स्थिति का अनुभव करता है। उपेक्षित, वंचित,
बहिष्कृत समाज दलित समाज ही है, जो हजारों वर्षों से बहिष्कृत और उपेक्षित जीवन जी रहा है। इसी अन्वय
कलेंटी में आदिवासी और स्त्री समाज का दृश्य होता है। दलित समाज परिभाषाओं से यह अर्थ और भी
दिखाई देता है।

- 1. डॉ. भगवानदास दलित समाज के बारे में कहते हैं- "वस्तुतः दलित या शोषित वर्ग से तात्पर्य है, एक ऐसे
समूह, जाति समूह विशेष का व्यक्ति अथवा वह जाती उसके दल संपत्ति माल अधिकार एवं भ्रम आदि का हन
अन्य सत्ता शक्ति संपन्न वर्ग या जाति के द्वारा किया जाता है।"
- 2. डॉ. अमरप्रकाश कर्नाडि कहते हैं- "दलित मतलब सामाजिक अधिकारों से वंचित, सामाजिक तौर पर जिसे
।"

3. एम. आर. जौतम दलितों के संबंध में अपने विचार व्यक्त करते हुए कहते हैं- "दलित कहा जानेवाला ही कभी 'शुद्र', 'अमात्य', 'अस्पृश्य', 'अफूत' और गोपी जी का 'हरिजन' कहा जाता है। इसमें 'आदिवासी', 'पुंगु', 'अपराधीत श्रमिकों, मजदूरों और बंगुआ मजदूर भी सम्मिलित है। इनका अपमान, शोषण, दलन, प्रार्थित किया गया। पशुओं से भी बदतर इन्हें माना गया है।"

4. भालचंद्र पंडके अपने 'पुले अंबेडकर शोध आदि शोध' नामक ग्रंथ में कहते हैं- "दलित यह पूरा वर्ग है जो शोषित, प्रार्थित, बहिषत और वंचित है - जो अपने जीवन और अपने सपनों का विनया नहीं है।"

5. डॉ. मोहनपाल सुमनशर अपने 'दलित साहित्य और उसकी सीमाएँ', नामक ग्रंथ में दलितों की परिभाषा देते हुए कहते हैं- "दलित वह है जिसका दलन किया गया हो। 'उपेक्षित', 'अपमानित', 'प्रार्थित', 'बहिषत' और 'पीड़ित' व्यक्ति भी दलित की श्रेणी में आते हैं।"

6. मशहूर के वंचित कवि नारायण सुर्वे ने कहा है - "इसका अर्थ केवल बौद्ध या पिछड़ी जातियों ही नहीं है। समाज में जो भी पीड़ित है, वे दलित हैं।"

7. डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर के अनुसार- "दलित जातियों वे हैं जो अपवित्रकारी होती हैं। इनमें निम्न श्रेणी के कठोर, गोपी, मोची, मंजी, बसौर, सेवक जातियों जैसे चमार, दांगरी (मरे हुए पशु उठाने के लिए) सत्री (प्रसूतिवृत्त का कार्य करने वाले), घोला (झण्डली बनाने वाले) आते हैं। कुछ जातियाँ परंपरागत कार्य करने के अतिरिक्त कृषि - मजदूर का भी कार्य करती हैं। कुछ दिनों पूर्व तक इनकी स्थिति जर्धदास, बंगुआ, मजदूर जैसी रही है।"

8. मोहनदास वैमिशराय के अनुसार - "दलित शब्द मार्क्स प्रणीत सर्वहारा शब्द के समानार्थी प्रतीत होता है। लेकिन इनमें भेद है। दलित की स्थिति अधिक है, वही सर्वहारा की सीमित।"

उपर्युक्त परिभाषाओं से पता चलता है कि उपेक्षित समाज की कसौटी में दलित, आदिवासी और स्त्री वर्ग का दर्जा होता है। जिवाका दलन, दलन, शोषण विरुद्ध, बहिष्कार जाति के आधार पर शुद्र, अस्पृश्य समझकर किया जाता है। वे दलितता में पतते, कष्ट उठते हैं, सामाजिक स्थान, दर्जा से वंचित हैं। और सामाजिक धार्मिक व्यवस्था द्वारा अपमानित करते हुए उनकी उपेक्षा कि जाती है। मजदूर किसान, सर्वहारा समाज को भी अपमानित होकर उपेक्षित जीवन मजदूरी में जिना पड़ रहा है। अन्याय-अत्याचार को सहते हुए मानव अधिकारों से उपेक्षित समाज को वंचित रखा जाता है। इन परिभाषाओं से स्पष्ट होता है कि अत्याचारों का उत्प्रेरक स्रोत किसी न किसी रूप में भारत की प्राचीन सामाजिक व्यवस्था से जुड़ा हुआ माना है। इस संदर्भ में रूपचंद्र नौतम लिखते हैं कि, "आर्य धर्मगुरुओं ने जो विधि को भी निर्णायक वे, समय-समय पर ऐसे काले कानूनों की घोषणा की जिनसे तदावधि शुद्र को मानव स्तर से ही नहीं बल्कि उसे अधिकार विहीन कर पशु-सतर से भी नीचे गिरा दिया।" कुल मिलाकर उपेक्षित यह व्यक्ति या समाज है जो संकुचित सामाजिक स्थिति का अनुभव करता है। और सामाजिक विकास की घाटों से जिन्हे वंचित एवं उपेक्षित रखा जाता है। दलित, आदिवासी, स्त्री, मजदूर, किसान को उपेक्षित समाज की कसौटी में गिना जा सकता है।

क. उपेक्षित समाज का स्वरूप :

यह बात सही है कि मनुष्यों के समूह को समाज कहा जाता है, पर यह बात भारत में अभी तक तय नहीं हो पाई है, कि मनुष्यों के वर्गों के आधार पर समाज का वर्गीकरण हो। देश में साक्षरता भी बढ़ी है और मशीनीकरण का ब्राह्मण भी ऊँचा हुआ है। उपेक्षित समाज के रंग-रूप और कठोरता बढ़ते हैं, लेकिन उनके सिर से जातिवाद का तावा अभी तक नहीं उतरा है। आज भी मनुष्य के जन्म के आधार पर समाज का वर्गीकरण हो रहा है।

अपने देश में हजारों साल से यह चलती आई परंपरा दिखाई देती है कि समय-समय पर सामाजिक जीवन के एक बड़े भाग को पीछे की ओर धकेलने का प्रयास किया गया है। देशकाल के अनुसार इन वर्गों का विभिन्न नामकरण भी हुआ है। समय-समय पर इन्हें शुद्र, अफूत, अत्यंत बलेक, हरिजन, अनुसूचित जन-जातियाँ आदि शब्दों का प्रयोग होता हुआ दिखाई देता है। इन शब्दों से किसी न किसी प्रकार से अस्मानता का भाव नजर आता है। कल का वही समाज दलित, आदिवासी, स्त्री के नाम से जाना जा रहा है जो उपेक्षित समाज का प्रतिनिधित्व करते हैं। उपेक्षित समाज की अवधारणा और स्वरूप के दृष्टि से दलितोपेक्षक डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर के विचारों का संदर्भ देखना मितान्त जरूरी है। उन्होंने 'Who were shudras' नामक ग्रंथ लिखकर ब्राह्मणी तापज्ञान का, जिसमें सामाजिक, आर्थिक और सांस्कृतिक दृष्टि से शुद्रों और अस्पृश्य आदिवासी विमुक्त जमाते और मजदूरोंवासी जमाते एक ही सूत्र में मुकी हुई होकर वे जन्म जाति, व्यवसाय परंपरागत स्थिति और वर्ग जैसी बातें दूर रखी गई हैं। इसलिए दलित

संघ की जाति में इतर वर्गों के साथ हों, बाबासाहेब अंबेडकर की कठौटियों के अनुसार शुद्ध का वर्ग भी उपेक्षित समाज का एक हिस्सा है। इस संदर्भ में देखा जाए तो उपेक्षित समाज का अर्थ है। जिनमें सर्वप्रथम शक्तिशाली विचार धारा के द्वारा दलितों, आदिवासी और स्त्रियों को अग्रणी स्थिति मिलती है।

भारतीय हिंदू समाज में वर्ण-व्यवस्था के आधार पर जो अखंड हिंदूवादी राष्ट्र को धारण करने में विभाजित शक्तिशाली व्यवस्था है, जो हर काल में सक्रिय रहा है। अपने देश में जब से वर्ण व्यवस्था के आधार पर अग्रणी वर्ण का बंधन हुआ है तब से दलितों, आदिवासी और स्त्रियों का जीवन समाज में परतंत्र है। मानो ऐसे विभाजित, अग्रणी व्यवस्था में इनका विकास एवं जीवन कठिन होता नजर आता है। सबसे महत्वपूर्ण बात यह है कि भारत में वास्तविक रूप से दलित, आदिवासी, स्त्री जैसे उपेक्षित समाज वर्ग का सामाजिक, आर्थिक शोषण ही नहीं किया, बल्कि अग्रणी वर्ग के अधिकारों से भी पूरी तरह छोड़ो दूर रखा गया है। सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक एवं शैक्षिक अभाव के अभाव में ही उपेक्षित समाज का या अपना विकास करने का मौका नहीं दिया गया है। कुछ एक-दो-तीन के छोड़कर आज भी कुछ एक हद तक सर्वप्रथम समाज उनके प्रति ऐसा सोचने के लिए मजबूर करती है कि उन्हें केवल एक संस्कृति हीम और पटिया है।

हकीमती सटी की ओर समाज बढ़ रहा है। कुछ जानकारों का मानना है कि भारतीय समाज भी विकसित हो रहा है। आज कल हकीमती विचारों का वहन हो रहा है। कुछ हद तक यह सत्य भी है, परंतु वह पूरक नहीं है। सामाजिक विकास की मात्रा जब-तक अंतीम पंक्ति में छोटे मनुष्य तक नहीं पहुंचती तब-तक समाज विकसित नहीं बढ़ता है। और उस समाज को विकसित समाज का दर्जा भी नहीं मिलता। आज भी उपेक्षित समाज संघर्ष के सूत्र स्थापित किए हुए है। उपेक्षितों के वोट से सर्वप्रथम की सरकार बनती है। विकास के तौर पर हिंदी सरकार ने सर्वप्रथम के लिए खूले किए हैं। शिक्षा संस्थान सर्वप्रथम के हैं। फीस अधिक होने के कारण उन्हें प्रवेश उपेक्षित दलितों, आदिवासियों के लिए संभव नहीं है। सरकार ने नियम तो बनाए हैं कि शिक्षा संस्थान में दलित, अग्रणी वर्ग और स्त्रियों को प्रवेश देने। पर नियम भी केवल कागजों तक ही सीमित है। सरकार ने उपेक्षित वर्ग समाज के अग्रणी वर्ग आरक्षण का प्रावधान तो रखा है, लेकिन वह कार्यान्वित नहीं होता है। रूपचंद गौतम इस के बारे में लिखते हैं कि "देश के किसी भी सरकारी संस्थान में आरक्षण पूरा नहीं हो सका है। पूरे देश की बात छोड़िए दिल्ली विश्वविद्यालय में 80 कॉलेजों में एक भी कॉलेज का प्राचार्य दलित नहीं है। रीडर, प्रोफेसर की तो बात ही अलग है। प्रकाश दलित सीटें खाली पड़ी हैं। हंसराज सुमन की रिपोर्ट यह बताती है कि देश के प्रत्येक विश्वविद्यालय में आरक्षण कंटेंट नहीं मिलावले वाली सरकार ने भर ही नहीं है। शोर मचाते रहे कि हमें योग्य उम्मीदवार मिलते नहीं। जबकि एक ही पूरे देश की बात तो अलग है दिल्ली में ही ऐसे कई विद्वान हैं जो रीडर, प्रोफेसर, प्राचार्य एवं कुलपति बने हैं।" यही हमारे समाज की वास्तविक स्थिति है। लोकतंत्र केवल नामका ही है। क्योंकि उन्हें धराने वाले नहीं हैं।

उपेक्षित समाज का शोषण जिस प्रकार वर्ण-व्यवस्था ने किया है, वैसे ही पूंजपति व्यवस्था ने भी भारत में जमींदार, व्यवस्थापक, रियासतदार से। इनके खेत-खलिखान से, उद्योग से, उद्योगों में श्रमिक इनके से। इन सब पर नियंत्रण अंग्रेजों का ही था, इसलिए ये अंग्रेजों के गुलाम थे। पर दलित, आदिवासी, मजदूर गुलाम थे। चलने-फिरने, खाने-पीने, लिखने-बोलने आदि का अधिकार वर्ण-व्यवस्था ने इनसे छीन रखा था। बटने में इनके बेमार के अलावा मलवा उखाने का अधिकार तोहफे के तौर पर दे रखा था। पूर्ण रूप से ही आदिवासी और स्त्रियों को शारीरिक गुलाम के अलावा मानसिक गुलाम भी बना रखा था। इस गुलामी से मुक्ति के लिए किसी ने प्रयास किया तो व्यवस्था उसे प्रताड़ित और बहिष्कृत करती है।

उपेक्षित समाज की अवधारणा

जापुनिक युग में उपेक्षित समाज में अपने स्थान, दर्ज और शक्ति को पहचाना है। इस शक्तियुक्त आज्ञाविशाल को कायम रखने और आगे बढ़ाने का प्रयास भी करता रहा है। जब इस दृढ़ सामाजिक विद्रोह को दबाने की कोशिश भी समय-समय ही चल रही है, परंतु यह विद्रोह शापद ही कमने वाला है। और इन्हीं दबाने की ताबूत हलद ही नवम् समाज बढेर परेला। डॉ. बंधारारुबे अंबेडकर, महात्मा फुले, गौतम बुद्ध, काल मार्क्स आदि के विचारों की प्रेरणा लेकर उपेक्षित समाज सामाजिक अज्ञानता को विरुद्ध सामाजिक समाजता के लिए संघर्ष कर रहा है। टीका विमर्श, आदिवासी विमर्श, रबी विमर्श जैसे आदि सामाजिक आंदोलन के आज-काल उदाहरण मिलते हैं, जो वर्तमान समाज की वास्तविकता का दर्शन कराते हैं। साहित्य समाज का दर्शन है। इसी कसोटी को रखने में रहते हुए दलित, आदिवासी और रबी साहित्यकारों ने अपनी वेदना, अपमान, शोषण और मानविय अधिकार का विमर्श साहित्य के माध्यम से समाज के सामने लाया है।

कुल मिलाकर उपेक्षित समाज का अपने अस्तित्व के लिए संघर्ष अनिवार्य है। इस संघर्ष का कोई अंत नहीं है। उपेक्षित समाजों में अब प्रतिघारों की भावना जग गई है, हजारों वर्षों की विषमतावादी संस्कृति के खिलाफ। विजयी उपेक्षित समाज की हर लेखों में अवहेलना, अपमान और तिरस्कार किया है। ऐसे वर्षस्वकारियों को अब उपेक्षित समाज विद्रोह अरे स्वर में न्याय की मांग कर रहा है। वह इस शोषण की प्रवृत्ति को जड़ से उखाड़ना चाहता है ताकि यहाँ इन समाज हर व्यक्ति मनुष्य बनकर जी सके पशु बनकर नहीं।

संदर्भ ग्रंथ :

1. हिंदी कक्षा की और उपेक्षित समाज - डॉ. संजय एल. मदार	पृ.सं. 174
2. उपेक्षा - जनवरी-जून 2010	पृ.सं. 14
3. नालंदा अज्ञान कोष - संपा. पुरुषोत्तम नारायण अज्ञान	पृ.सं. 108
4. नालंदा विशाल शब्द सागर - संपा. बी नवल जी	पृ.सं. 165
5. लोकसाहस्री - बृहत् प्रमाणिक हिंदी कोश	पृ.सं. 125
6. साहस्री हिंदी शब्द कोष - संपा. एस.बी.साहनी	पृ.सं. 59
7. दलित कवयियों में नारी - डॉ. साताप्पा शारदाव सावंत	पृ.सं. 12
8. वही	पृ.सं. 12
9. समन्वय - 4 मार्च 1011 - संपा. डॉ. आशोक चौधरी	पृ.सं. 09
10. फुले अंबेडकर शोध अणि बोध-भालवंद फडके	पृ.सं. 115
11. हिंदी और मराठी का दलित साहित्य : एक मूल्यांकन - डॉ. सुनीता साठरे	पृ.सं. 14
12. वही	पृ.सं. 15
13. दलित कवयियों में नारी - डॉ. साताप्पा शारदाव सावंत	पृ.सं. 12
14. हिंदी और मराठी का दलित साहित्य : एक मूल्यांकन - डॉ. सुनीता साठरे	पृ.सं. 15
15. साहित्य दर्पण - डॉ. इंदरवार टकरत , डॉ. वसंत बीरसागर	पृ.सं. 85
16. डॉ. अंबेडकर अणि दलित समाज - भालवंद फडके -	पृ.सं. 85
17. मराठी साहित्यकारों की नवीन प्रयाह - सं. शरणाकुमार सिंवाडे	पृ.सं. 66
18. दलित पत्रकारिता के सामाजिक सरोकार - रूपवंद गौतम	पृ.सं. 98
19. हिंदी कक्षा की और उपेक्षित समाज - डॉ. संजय एल. मदार	पृ.सं. 14

Historicity

ISSN : 2393-8900

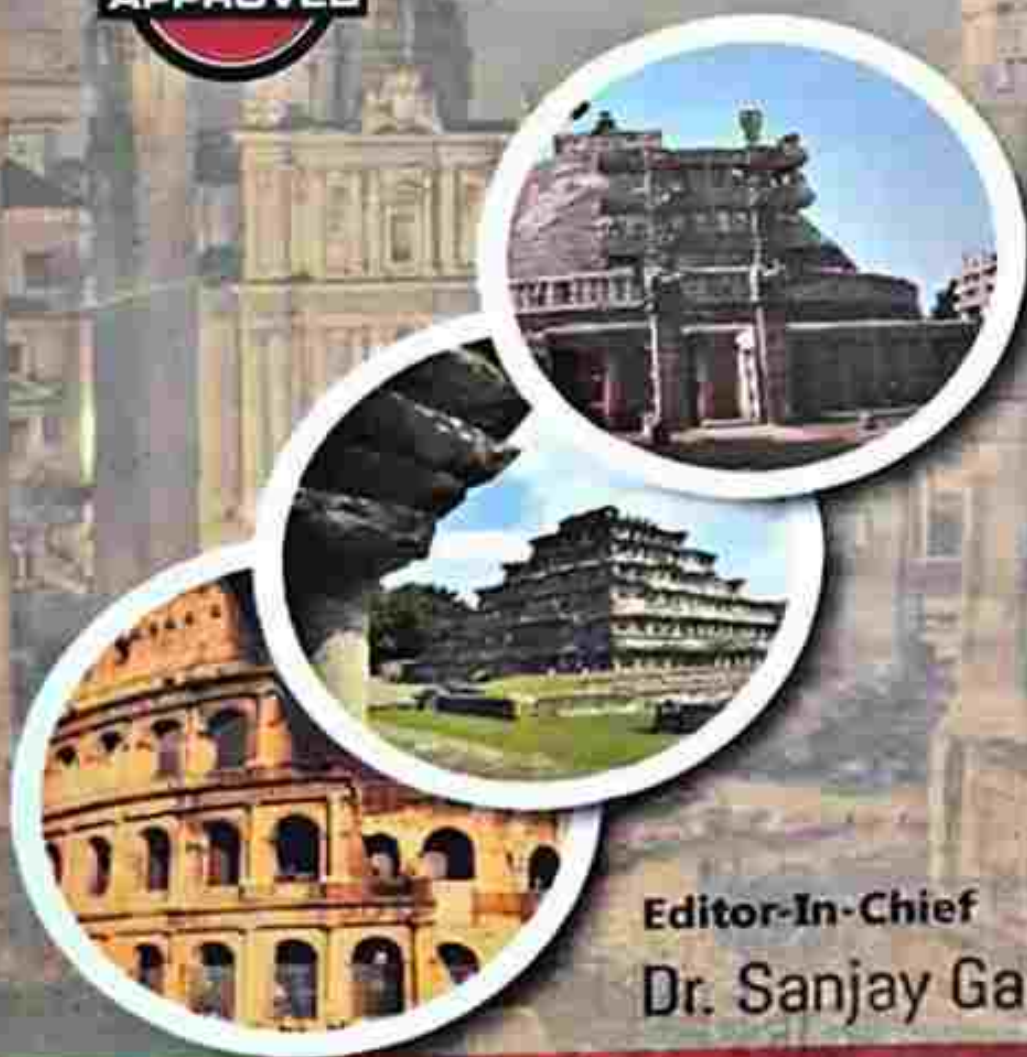
Historicity

International Research Journal

Volume- 4 | Issue - 12 | August - 2018

Impact Factor : 1.9152(UIF)

Editor-In-Chief

Dr. Sanjay Gaikwad

Contents

संजीव के उपन्यासों में शोषण की यथार्थता

25

आचार्य दादा धर्माधिकारी यांचे स्त्री-जीवन विषयक विचार
राम नारायण मुढे

29

बागेश्वर के अनुसूचित जातियों का सामाजिक स्तरीकरण
डॉ. बी. सी. तिवारी, सुश्री मुष्मि दानू

1

शिवकालीन किल्ल्यांचे राजकीय व ऐतिहासिक महत्त्व
डॉ. अनिल ठाकरे

5

राष्ट्रवादी इतिहासलेखन प्रवाह
कौस्तुभ नामदेव दाडगे

8

संजीव के उपन्यासों में शोषण की यथार्थता
प्र. प्रज्ञात नारायण देवे

14

Assessment Of Co-Operational Efficiency Of Sugar Co-Operative During Cooperative And Private Management
Mrs. Kale Urmila Namdev

सजीव के उपन्यासों में शोषण की यथार्थता

डॉ. प्रकाश नारायण सिंह

हिंदी विभाग प्रमुख, ल.मी.एन.वे.महाविद्यालय, टोतामार्ग, ता. - टोतामार्ग,
जिला - सिविलस

प्रस्तावना :

हिंदी साहित्य सागर में जीन चमकते हुए मानिक मोतियों का नाम सामने आता है। उनमें से एक साहित्यकार सजीव रहे हैं। इनका जन्म उत्तरप्रदेश के सुल्तानपुर जिले के अंतर्गत बांगर कला गाँव में 6 जुलाई 1946 को हुआ। जन्म से ही उन्हें अमाओ जीना पड़ा, मात्र वे पढाई - लिखाई में अधिक तेज थे। उनके पिता का नाम रामशरण प्रसाद एवं माता का नाम जयराजी देवी था। वे अपने माता पिता की सबसे छोटी संतान थे।

सजीव ने अपने कथा साहित्य के माध्यम शोषित समाज की यथार्थता साकार की है। उनके कहानीयक में एवं उपन्यासों में उन्होंने मजदूर, किसान, कलाकार, के साथ ही जाति वाद से शोषित समाज का चित्रण किया है। समाज के हर स्तर एवं क्षेत्र में होने वाले स्त्री-पुरुष के शोषण अवस्था की यथार्थता उन्होंने समाज के उस स्तर और क्षेत्र में स्वयं जाकर महसूस की है। वे कभी घर की चार दिवारी के भीतर कल्पना के धरातल पर साहित्य नहीं रचते तो समाज के शोषक वर्ग को भोंप कर वे शोषित वर्ग को जन-जन के सम्मुख अपने साहित्य के माध्यम से लाते हैं। सजीव स्वयं शोषित समाज के प्रति आस्था रखते हैं और शोषण की यह प्रवृत्ति को होने की कमला करते हैं। सजीव के कई उपन्यास हैं उनमेंसे कुछ उपन्यासों में स्थित शोषण की स्थितियों को हम संक्षिप्त रूप से जान सकते हैं।

1) किसान गठ के अहरी :

सजीव के किसान गठ के अहरी इस उपन्यास में सामंत व्यवस्था का परिचय मिलता है। सामंत वर्ग यह अपने वर्षेस्व के तले अनेक प्रकार के शोषण कर लेते हैं। इसमें नारी शोषण की प्रवृत्ति मुख्य रूप से दिखाने देती है। विधवा मांजी राधा का यौन शोषण स्वयं ब्रह्मचारी करलेता है, इसके बावजूद भी वह राधा को दरोगा के

हमारे बीच टांच है और दरौदा भी उसका हीन लोषण करता है। इस उपन्यास में राधा की तरह ही और भी पात्र उजागर होते हैं। जिससे खोदती रतीया, सोना यह दिखाई देती है।

किशन गाँव में केवल स्वामी का राज है वहीं ही आज जवला काधारण का ये भी जो नहीं पाली है। वहाँ जो पूजावादी माल है। वह आजुबो का अधिः-आवृत्तिक और हीन लोषण करती दिखाई देती है। किशन गाँव के इन अंदरी के सामने आने से हर कोई बरस है। ऐसी अवस्था में जब नामक युवाक बीच पाली की समझ बुझकर ऐसी लोषण परम्परा का विरोध करने के लिए समीचीन एक होते के लिए करता है। बीच का अधिः-रिती स्पष्ट कि है जिसके सामने सभी सरकारी अफसर दुस हिनाते रहते हैं और वहीं ही लोषण की जड़े गाँव में विरान समीची को जकड़ लेती है जिससे लोषित हुए ही नहीं पाल। जब की हल्का अधिः-रिती कथा और समाजकी करते है कर देते है इतनाही नहीं तो उसकी आँखों के सामने उसकी पाली-पौदनी के साथ बसाकार भी कर देते है। जब की मनु के बट लोषित वने इक्कर होकर पाँदती को सहारा देता है और जब के लोष कथों को जकड़ देता है। इस तरह से किशन गाँव के अंदरी इस उपन्यास में लेखक संजीव जी ने लोषण की प्रवृत्तियों को पाँदती के समनुष्य रखा है।

2. सर्वोत्तम उपन्यासः

सर्वोत्तम उपन्यास में बहार से बचल-बीध दिखने वाली इस दुनिया का असावी और अंतर्गत स्वस्थ उजागर होता है जो कि बहुत ही बुरा है। सर्वोत्तम में कलाकारी की मजदूरी अपने घरम उलकाय तक पहुँचती है। इसमें आतंरिक लोषण, उपेक्षा, मोहभंग, व्यवसाय और समस्या की लीव पर कलाकार बड़ा दिखाई देता है। एक इतरना नामक कवली के बचपन से उसके विवाह के उपरांत तक की अनेक समस्याएँ सामने आती है। मूलिकर विकास में विवाह के उपरांत इतरना और उसके पति के संबंध टूट जाते हैं। इतरना की सारी समस्याएँ और लोषित जीवन सर्वोत्तम के माध्यम से बतलाया गया है।

भारतीय सर्वोत्तम को 1924 में लीं पूर्ण होने के कारण रचनाकार संजीव सर्वोत्तम एम उपन्यास की रचना करते हैं। सर्वोत्तम चलने के के लिए उसके आतंरिक को अनेक समस्याओं को सामना करना पड़ता है लोको को आकर्षित करने के लिए आतंरिक नये-नये कलाकार आकर्षित करता है। इसमें पुराने कलाकारों के जीवन यापन की समस्या अप्रतिरित होती है जो की सिके सर्वोत्तम पर अपने जीवन खर्च चलते हैं। लोको को आकर्षित करने के लिए कलाकारों में बहुत ही मुश्किल कर्ष करवानिया जाता है, जिसमें उनकी जान को भी खतरा हो सकता है। वहीं कलाकारोंके जान की कटर नहीं तो बस अपने मुनाके और मनोरंजन की कटर दुनियावालो में दिखाई देती है। वहीं सर्वोत्तम का कलाकार किसी पालतू जानवर की तरह होता हुआ दिखाई देता है जो मजदूरन अपने आतंरिक के इतर पर रोटी के लिये माघला दिखाई देता है। उसकी कीमत केवल उसमें कला का हुनर होने तक ही होती है और जब उसका शरीर साथ न है तब उसे काम से निकला जाता है ऐसे हालत में जीवन यापन की कोई भी सुविधा इन कलाकारों के पास नहीं होती जैसे की घंटा यह पात्र इस उपन्यास में दिखाई देता है।

3) मजदूरों के शोषण :-

यह उपन्यास डायरी शैली में लिखा गया है जिसमें दो खंड मिलते हैं एक 'सतह से लिचे' और दूसरा 'सतह के ऊपर है'। एक दोनों खंडों में भी अनेक उपशीर्षकों के माध्यम से कथा स्पष्टीकरण दिया गया है। उपन्यास में झारखंड प्रांत के अंतर्गत आने वाले धनबाद नामक जिले के चंदनपुर गांव की भासनासा खदान की दुर्घटना का विवरण मिलता है। खदान की दुर्घटना सरकार के लिए कोई महत्त्व नहीं रखती है, वह केवल दुःख उत्पन्न करती जाती है। इस दुर्घटना का कसूरवार प्रबंधन है लेकिन वह राजनीतिक ताकत से और सक्षम बन जाते करते हुए बार-बार बच निकलता है। करीब एक हजार मजदूरों की जाने एस खदान की दुर्घटना में चली जाती। अपितु तिन सौ इन्वॉयट मजदूर मर गए हैं यह जाँच-पड़ताल फाइल में लिखा जाता है। उधमसिंह और कुछ मजदूर इन्वॉयट दिनों तक एम्बर पॉकेट के सहारे बचे रहते हैं लेकिन उन्हें भी बचाया नहीं जाता। इस उपन्यास में मजदूरों को किस तरह से उपेक्षित रखा जाता है इसकी यथार्थता मिलता है। उधमसिंह मरने के पहिले से डायरी लिखता है वह भी खरीदकर जलाई जाती है। मगर ऐसा लिखा जाता है की स्वयं उधमसिंह ने क डायरिया कुछ पैसे के बालूच में बेच दी है। मजदूर शोषण की प्रासंगिकता आज भी ठेकेदार, जमींदार और धरखानों में दिखाई देती है। इस दुर्घटना की जाँच केवल एक औपचारिकता बन जाती है।

मजदूरों को न्याय दिलाने के लिए और ऐसी घटनाएँ फिरसे न हो इसलिए कोई भी कार्यवाही नहीं की जाती। क्योंकि स्वार्थ के टीले पर जा बैठे नेतागण इन मजदूरों को न्याय नहीं दिलाना चाहते हैं। यह यथार्थ संजीव ने यहाँ दिखाई है।

4) धारा :-

यह संघाल आदिवासियों की परिस्थिति बतलाता है। झारखंड राज्य के संघाल आदिवासी एक छोटा नागपुर, धामगडा के आदिवासी यह शोषण का शिकार प्रायः बनते दिखायी देते हैं। मैना नामक पात्र यह इस शोषण प्रथा के खिलाफ खुलकर विरोध करती है। इस लड़ाई में मैना को बहुत संघर्ष करना पड़ता है। पूजावादीयों के यथेच्छ के तले आदिवासी वर्ग को केवल असम्मान और अपमान मिलता है। मैना यह स्वयं आदिवासी होने के कारण अपने समाज को सम्मान दिलाने के लिए लड़ती है। मैना को उसके इस कार्य में अविनाश शर्मा मदद करते हैं। उपन्यास में जनखदान की पूजावादी व्यवस्था, भ्रष्ट राजनीति एवं माफिया राज का परिचय मिलता है।

5) मूजदार :-

सूरधर उपन्यास में मिखारी ठाकुर के जीवन संघर्ष को बतलाया गया है। नाई जाति में जन्मे मिखारी ठाकुर की जाति -पति इस अनिष्ट परंपरा की समस्या को झेलना पड़ता है। ये भोजपुरी परिवेश के एक नाटक कलाकार है। अपने नाटकों के माध्यम से वे जातिय वाद तथा ऊँच - निच की अनिष्टता के खिलाफ जनजागृति करते हैं। उनकी लोककला से समाज परिवर्तन हो सकता है इस पर उन्हें काफी विश्वास है। समाज में बटी बंधने की जो अनिष्टता है वह उन्हें ठीक नहीं लगती इसलिए वे 'बेटी धियोग' नामक नाटक रचकर उसे गाँव-गाँव में

पेश करते हैं। इससे लोगों के परिचय आता है और वे बेटी न बेचने की कसम खाने हैं। मिश्रारी का संपूर्ण कार्य देखकर यह लगता है कि वे एक समाज सुधारक हैं। भारत स्वतंत्रता काल में मिश्रारीदास अपने नाटकों के जरिये अंग्रेजी नीतियों पर पहार की अपेक्षा समाज सुधार की और अधिक मुद्दे हुए दिखाए देते हैं।

6) पांडु की दुःख :

यह उपन्यास झारखण्ड के मैथिया गाँव और बाघामुंडी की आदिवासी समाज के संघर्ष को बतलाता है। शोषक समाज की मनमानी के आगे आदिवासी समाज घुटन भरी जिंदगी जीने लगता है। सरकार औद्योगीकरण के नाम पर इनकी जमीनें चीन लेता है। अंधविश्वास में जीने वाले यह लोग सत्य से दूर हैं। अपितु शोषक व्यवस्था के प्रति उनमें विद्रोह है इसलिए वे अपने ही समाज के तत्वों को बदल देना कहते हैं। सुदीस नामक आदिवासी अपने समाज को सुधारना चाहता है मात्र वह कमियाब नहीं होता। बढ़ती शोषण की नीतियों के कारण वह आधिरकार जंगल में जाकर आत्महत्या कर देता है। आदिवासी समाज यह पढ़ाई-लिखाई तथा शिक्षा से अजनब है। सरकार द्वारा जमीनें छिन ले जाने पर कुछ लोगों को थोड़ा बहुत मुआवजा मिलता है तो कुछ लोगों को नहीं मिलता। उपन्यास में सुदीस के साथ ही मनीष और इसदा भी आदिवासियों के हक के लिए संघर्ष करते हैं।

7) जमल जहाँ धुर होता है :

बिहार के पश्चिमी चम्पारण के परिवेश में जो की मिनी चंबल नाम से परिचिद है वहाँ के थारु नामक आदिवासियों के शोषण स्थितियों का परिचय इस उपन्यास के माध्यम से मिलता है। थारु समाज पर नेतागण, पुलिस, डाकू, जमींदार अपनी मनमानी चलते हैं। यह स्थान डाकूओं को अपना फिरोती का घंटा बहोत हबडाने के लिए बहोत ही लाभदायक है क्योंकि यहाँ चारों ओर जंगल गर्द फैला हुआ है। कुमार नामक पुलिस अफसर डाकूओं को जड़ से ही खत्म करना इच्छा है। अपितु भए पुलिस व्यवस्था के कारण वह अपने कार्य को अजाम नहीं दे सकता। कथानक में पांडा और भाग को प्रतीकत्मक रूप से लिए गया है जो की शोषित और शोषक का प्रतिनिधित्व निभाते हैं।

8) राती की सराय :

'राती की सराय' यह संजीव का किशोर उपन्यास है। इस उपन्यास की कथा डों चर्गी में विभाजित होती है। गाँव यह पिछड़ा, भुलेली है जो की 'राती की सराय' में अवतरित हुआ है। गाँव में हिन्दू और मुस्लिम यह गाँव के गैर तत्वों का विरोध करते हैं। मास्टर हुसेनी आने के पूर्व और हुसेनी आने के उपरांत जो गाँव बताया गया है वह आधुनिक धरातल पर टिक जाता है। गाँव में पढ़े लिखे लोग आनेसे गाँव भुलहा से आधुनिक बन सकता है। यह बात गाँव के वर्गस्वदियों को खूब पता है अपितु अंधविश्वास और धार्मिक पाखंड की आड़ में गाँव कभी आधुनिक नहीं हो पाया। मधोबबा और सुलेमानी यह लोग ही गाँव को आधुनिक नहीं बनाने देते। अपितु हुसेनी एम गाँव को पुनिक बना ही देता है। गाँव की अंधविश्वास की जड़ों को तोड़ देता है। जातीय अहंकार और सामंतीय परंपरा को हुसेनी खत्म कर देता है।

3) साकारा चंपा :

साकारा चंपा इस उपन्यास में मोतीलाल मिश्र का जीवन संघर्ष बतलाया गया है। इसलिये 'साकारा चंपा' एक पेड़ का नाम है, जिसमें दो बार बरसत भर आती है। खास बात यह है कि एक बरसत में जीव शक्ति पर कलियाँ नहीं आती उस पर दूसरी बरसत में आ जाती है। साकारा चंपा की यही विशेषता मानव जीवन में कूट है। क्योंकि मानव जो जी नहीं सकता उसी तरफ अधिक मुड़ जाता है और अपनी इच्छा के अनुरूप एक दूसरे विश्व में जीते हुए अपने कार्य को अजाम देता है। मोतीलाल भी अपने निजी जीवन तथा सुरियों को त्यागकर लोक उदार के जीवन को अपनाते है, जिसमें उन्हें काफी संघर्ष करना पड़ता है। मिश्र यह ब्राह्मण परिवार से जो की नरीची के एक के लिए हमेशा सामने आते है। पाठशाला में नौकरी करते है करते हुए वे अपने लोक हितवादी कार्य को अजाम देते है। अपने ही घर के सामने नीम के पेड़ पर लटकाकर फांसी दिए गए उन पांच टो मत्तों का इतिहास वे खोज लेते है। मोतीलाल के मन में देश स्वतंत्रता के उपरांत देश की भ्रष्ट अवस्था देखकर विद्रोह निर्माण होता है। वे देश भ्रष्ट करने वाली प्रवृत्तियों को तोड़ देना चाहते है। इसीलिए वे अनशन पद्धति को अपनाते है। मोतीलाल न्यायवादी और विचारों से आदर्शवादी रहे है अपितु समाज के ठेकेदार उनके आदर्शवाद का सम्मान नहीं रखते। इतना ही नहीं तो उनके ही बेटे और पत्नी से उन्हें समाज सुधार कार्य में असहयोग तथा असम्मान मिलता है। अन्य समाज सुधारकों के प्रति उनमें प्रगाढ़ आस्था है।

वीरेन्द्र सिंह नामक कर्तव्य मिष्ट नेता से मिलकर वे समाज सुधार का काम करते है अपितु समाज के सामंतवादी एवं भ्रष्ट वर्चस्व के आगे उन्हें बहोल संघर्ष करना पड़ता है। वरिन्द्र सिंह को मर डाला जाता है जो फिर मोतीलाल उनके हत्यारों को सजा दिलवाने के लिए अनशन का मार्ग अपनाते है। सामंतवादीयों से फिर मोतीलाल की भी हत्या की जाती है। उन्हें उसी नीम के पेड़ से लटकाकर फांसी दी जाती है जहाँ उन पांच टो मत्तों को फांसी दी गई थी। यहाँ मोतीलाल स्वयं वर्चस्ववादियों के शोषण का शिकार बन जाते है, क्योंकि वे उनसे सय मिलाने के बजाय उनकी शोषण प्रवृत्तियों का विरोध करते है।

संजीव :

संजीव के लगभग सभी उपन्यासों में समाज में पनपने वाली शोषित प्रवृत्तियों को देखा जा सकता है। क्योंकि संजीव उन निर्दोष शोषितों के प्रति प्रगाढ़ सहानुभूति रखते है। शोषितों को खोजने के लिए वे स्वयं उस स्थान पर जाते है जहाँ शोषित वर्ग घुटन भरी जिंदगी जी रहा है। सदियों से वर्चस्ववादियों से समाज के मध्यम तथा निम्न वर्ग को उपेक्षित रखा गया है और यह परम्परा आज भी किसी न किसी रूप में दिखाई देती है। समाज के पूँजीपति एवं सामंतवादी व्यवस्था के कारण आज भी जातीयवादी अतिवृत्ति, अधिक एवं मानसिक शोषण की प्रवृत्तियाँ प्रासंगिक रही है। इन्हीं प्रवृत्तियों को जानकर संजीव ने शोषितों की दुर्भ परिस्थितियों को जन-जन के सम्मुख लाने का प्रयास किया है। क्योंकि वे एक सुन्दर समाज की कामना करते है। जिसमें समाज के सभी स्तर तथा वर्ग सुख से जीवन यापन कर सके। ऐसी सय सामान एवं सम्मान के हितकोण की समाज व्यवस्था लाने की मांग वे अपने कथा साहित्य के माध्यम से सभी के सामने रखते है। अतः इनका कथा साहित्य शोषित प्रवृत्तियों को उजागर करने में सफल होता है।

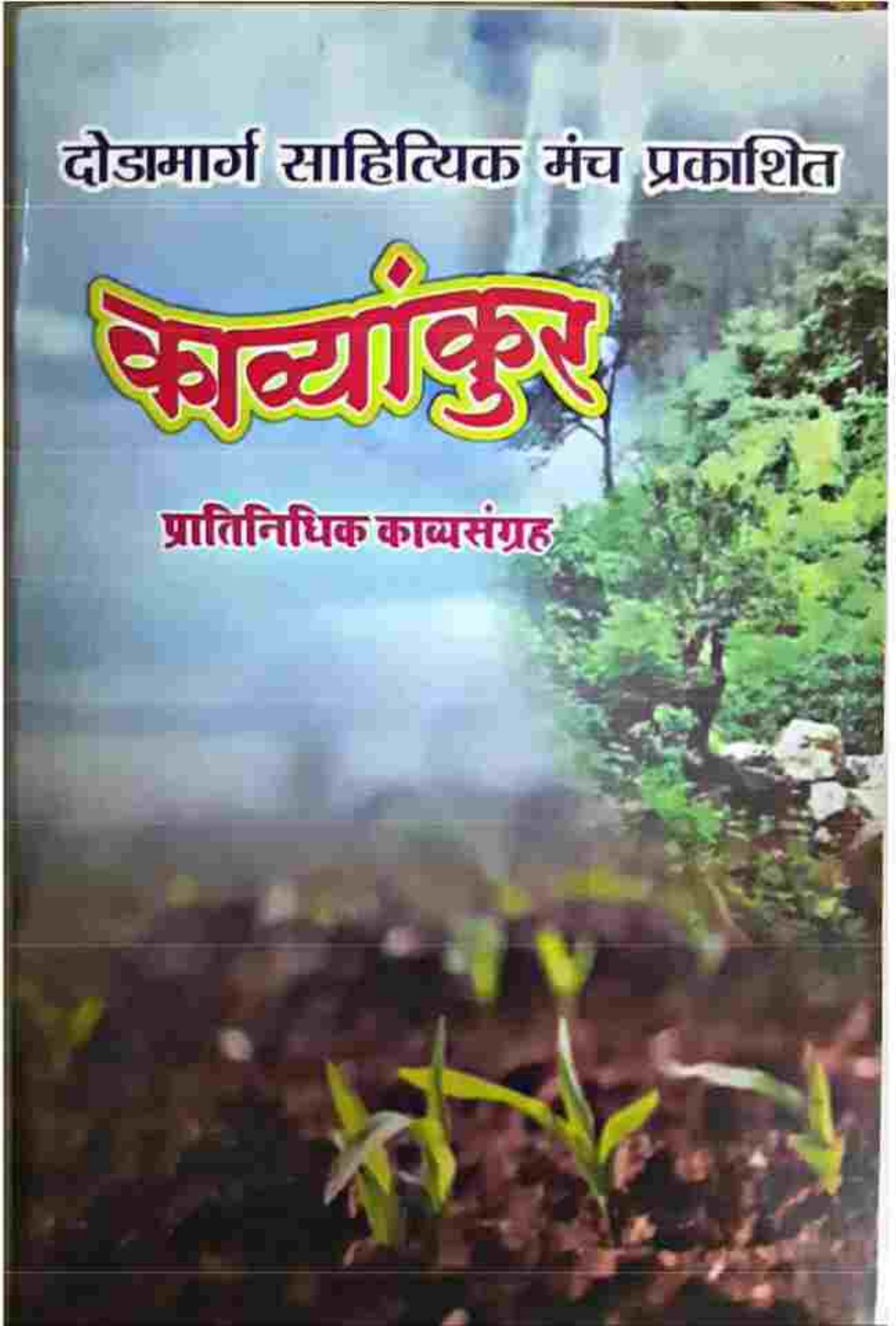
संस्कृत के प्रमुख ग्रंथों में संस्कृत की संस्कृति

क्र. सं.	ग्रंथ का नाम	रचनाकार	प्रकाशन
1	संस्कृत	संजीव	राधाकृष्ण प्रकाशन, जगतपुरी, नई दिल्ली, संस्करण 1974
2	राजी की सराय	संजीव	रेमाधव पब्लिकेशन्स प्राइवेट लिमिटेड, गाजियाबाद उत्तर प्रदेश, संस्करण 2009
3	सावधान ! निचे आन है	संजीव	राधाकृष्ण प्रकाशन, अंसारी मार्ग, नई दिल्ली, संस्करण 1975
4	किस्तनगट के अहेरी	संजीव	मीनाक्षी पुस्तक मंदिर, नविन शाहदरा, दिल्ली, संस्करण 1991
5	घार	संजीव	राधाकृष्ण प्रकाशन, अंसारी मार्ग, नई दिल्ली, दूसरा संस्करण 2011
6	जगत जहाँ शुरू होता है	संजीव	राधाकृष्ण प्रकाशन, अंसारी मार्ग, नई दिल्ली, संस्करण 2010
7	पाँव तले दूब	संजीव	प्रवीण प्रकाशन, महरोली, नई दिल्ली, संस्करण 1990
8	सूत्रधार	संजीव	राधाकृष्ण पेपरबैक्स प्रकाशन, ली दरियागंज, नई दिल्ली, संस्करण 2010
9	आकाश चंपा	संजीव	रेमाधव पब्लिकेशन्स प्राइवेट लिमिटेड, गाजियाबाद उत्तर प्रदेश, संस्करण 2007

दोडमार्ग साहित्यिक मंच प्रकाशित

काव्यांकुर

प्रातिनिधिक काव्यसंग्रह

● काव्यांकुर

दोडामार्ग साहित्यिक मंच

● प्रकाशक

दोडामार्ग साहित्यिक मंच

दोडामार्ग एक्सप्रेस कार्यालय

गोवा रोड, दोडामार्ग बाजारपेठ

ता. दोडामार्ग, जि. सिंधुदूर्ग ४१६५१२.

मोबा. नं. ९८८१२५५२३३/९३२४१९२४९२

● प्रकाशन : प्रथमावृत्ती (५०० प्रती)

१० मार्च २०१८

(सावित्रीबाई फुले स्मृतीदिन)

● अक्षर जुळवणी :

सौ. संध्या संदेश गवस

दोडामार्ग एक्सप्रेस कार्यालय,

दोडामार्ग, जि. सिंधुदूर्ग.

● मुखपृष्ठ व मांडणी : श्री. मनोज मोहन माळकर

● मूद्रक : तनिष्क प्रिंटेर्स

खानापूर, नेळमाव. ०८२७७६४१९६१

दोडामार्ग साहित्यिक मंच
 'काव्यांकुर' काव्यसंग्रहातील शिलेदार

श्री. ड. स. पिसे

श्री. ज्योत्सव कुलकर्णी

सौ. गीतांजली साठारकर

श्री. प्रशांतुमार गघाटे

श्री. नवनाथ बेराडे

श्री. डी. पाटील

श्री. संदीप सावंत

श्री. राजन फास

श्री. निखिल पाटील

श्री. पूजा

श्री. नानदा

श्री. पूजा

श्री. प्रदीप

श्री. आनंद

श्री. आनंद

श्री. प्रकाश

श्री. प्रकाश

अल्प परिचय

शुभ नाम : प्रशांत नारायण ठेपे
शिक्षा : एम. ए. बी. एड, एन. ई टी
कार्यपद : सहायक प्राध्यापक

विषय : हिंदी
कार्यस्थान : नवनिर्माण शिक्षण संस्था संचलित
लक्ष्मीबाई हळबे महाविद्यालय दोडामार्ग,
ता. दोडामार्ग, जि. सिंधुदूर्ग
दूरभाष : ९४०४०६६०१२

प्रकाशित साहित्य : कविता संग्रह 'जिवन - जगत'

प्रकाशित शोधलेखन : कूल - ११
हिंदी रांगोळी (सेमिनार)

पेपर वाचन : आंतरराष्ट्रीय - ०५
राष्ट्रीय - ०५
प्रांतीय - ०२

कोंकण स्वर्ग

लाल धरती सजी यहाँ
हरी भखभल से, कोंकण भूमि
वे है तैनाल सह्याद्री यूग - यूग से।
समंद की हर लहर आती है
इसी ओर, लाल जमी को
छूकर खूश होती हर रोज।
वनस्पतियों कई है इस
लाल भूमि पे, आते है
कई मीठे फल इसी लाल जमी पर ।
बिखरती है महक यहाँ
हर ऋतू में, आम कोंकम
और काजू की खूशबू से ।
कटहल की है मिठास
नारियल का शहद सा स्वाद,
इस कोंकण भूमि पे
है हर बात ला जवाब ।
सह्याद्री में बसे है झरने
इसी भूमि पे । फैला है
यहाँ गर्द जंगल सभी
ऋतूओं मे ।
भोर नाच करे यहाँ
बरसाती में, कई प्राणी
जाते है यहाँ अपने आशियानो मे ।

कई पंखी आते है यहाँ
 देश - विदेश से, चिड़ियों की
 चहक गूँजती यहाँ प्रातःकाल से।
 कुँए का मिठा पानी
 चावल का उगता धान
 खूशबु बिखरे इसकी
 खेत - खलिहान से सारे आम ।
 छप्परो के घर यहाँ
 आगे है तुलसी कुण्ड
 दिया जले यहाँ हर
 कुण्ड पे रात भर ।
 प्रसन्नता छायी रहती यहाँ
 चारो ओर, लोक संस्कृति है
 यहाँ देखो कितनी अनमोल ।
 स्वच्छ एवं सुंदर यह
 कोंकण भूमि मेरी,
 पृथ्वी पर नही दुसरा
 ऐसा स्वर्ग कोई ।

साहस

साहस हुआ यहीं जन्म लेने का
एक नये जीवन को शुरू करने का ।

दुनियाँ ने कई कोंटे बिछाए यहाँ
अब सफर शुरू हुआ संभलकर चलने का ।

हर कोई जख्मी हुआ इन कोंटो
से चलकर, पर कोंटो के बीना
भी मजा नहीं, जो सुकून मिले
इन कोंटो को पार करने का ।

राह तो रात की ही देखिएगा,
जो टिका है उस पर ही उजियाला ।

बिना रात के कहीं है यहाँ
खूबसूरत सुबह का वो नजारा ।

संघर्ष के बिना जीवन कहीं
दूख के कीचड़ में फँसे

पाँव यहाँ, मारो छल्लोंग

फल तोड़ो जरा, फिरसे आ

गिरेंगे पैर वहाँ, जो बनी है

जमीं दूख की नींव यहाँ ।

जन्म समय रोना ही क्यों आता

अब जीवन संघर्ष शुरू हुआ इतना

ही समझ में आता ।

आगे जब रास्ता समझ नहीं आता तब
 माता-पिता के संग ही चलना आता ।
 सपाने बन जब जीवन जीते है ।
 तब हर कौटो को पार
 करके खूशी महसूस कर लेते है ।
 हर कौटो को पार कर लेने का
 अब साहस कर लेते है ।
 इच्छाओं का जंजाल बसा यही
 हर नेक इच्छा को पूर्ण करके
 जीने का साहस है सही ।
 वही है विजय जहाँ है साहस वही
 जीने की शक्ति और विश्वास वही ।
 सक्ता अगर साहस तो जीवन नहीं,
 सक्ता अगर साहस तो जीवन नहीं ।

अनुक्रमणिका

• श्री. ह. ल. भिसे

१. अजब तुझी माया
२. पाऊस
३. मला आश्चर्य वाटते
४. सांगे गीता
५. लोकशाही झिंदाबाद

• श्री. युवराज सावंत

१. दुष्काळी गाव माझे
२. आहे तिथेच मी
३. सत्ता
४. नवनिर्माणाच्या वाटा
५. रंग बदलणारे सरडे

• प्रा. प्रज्ञाकुमार गाथाडे

१. ती माणसं
२. ट्रॅकिंग
३. रेंज
४. शिक्षण पध्दत
५. दुष्काळ

• जे. डी. पाटील

१. नाती
२. झड
३. शिक्षणाचा अधिकार
४. पावसाचे येव
५. स्वच्छता राखा

• सौ. गीतांजली साताडेकर

१. यात तिचा दोष काय ?
२. असा पडावा पाऊस
३. वाट पाहतेय
४. तूच माझा आधार
५. आसूसले मन

• श्री. नवनाथ बोरडे

१. बरुणराजा
२. पदर
३. आई
४. बाप
५. बळीराजा

• श्री. संदीप सावंत

१. पाऊलखुणा
२. गुंतता मन हे
३. अजुनिया पारतंत्र्यात
जगतोस आहेस
४. गोजिरी
५. माझ्या कोकणच्या भूमीत

- श्री. राजन गवस
  १. असा हा पाऊस
  २. आम्ही शेतकरी
  ३. तू आहेस एक-स्त्री
  ४. तू भेटलीस तेव्हा
  ५. असू दे मजवर तुझी माया
- श्री. विलास पाटील
  १. गिघाडे
  २. भूर्मीकन्या
  ३. अहंकार
  ४. दौलत
  ५. निवडणूक
- सौ. मेघा पत्की
  १. कच्चा घागा
  २. आठवण
  ३. आयुष्याचे गणित
  ४. पुन्हा एकदा नव्याने
  ५. आज ठरवलं
- श्री. महेश ठाकूर
  १. आम्ही कोकणकर
  २. शहीद जवान महान
  ३. सुखाचा महामंत्र
  ४. माझा भारत देश महान
  ५. महाराष्ट्र पोलिस
- कु. विंदा गवस
  १. आई होऊ कशी उतराई ?
  २. आई मला जन्माला येऊ दे
  ३. विद्यार्थी आजचा
  ४. लेकीचं लग्नीन . . . .
  ५. बाप कुणा कळत नाही
- श्री. प्रवीण ठाकूर
  १. प्रेमभंग
  २. विश्वासघात
  ३. जीवन
  ४. नावाडी
  ५. स्वप्नज्योत
- कु. शालन ठाकूर
  १. मला एवढं मोठं नाही कायचय
  २. 'माणसातला माणूसचं हरकलायं'...
  ३. आजकालचं प्रेम
  ४. नातं तुझं - माझ
  ५. जीवन नावाचं नाटक .....
- कु. ममता माळकर
  १. जीवन
  २. आई
  ३. स्त्री भ्रूण हत्या
  ४. प्रेमतरंग
  ५. जगू कशी तुझ्याविना .....
- प्रा. प्रशांत ठेपे
  १. कोकण स्वर्ग
  २. साहस
- श्री. गोपाल पटले
  १. मां
  २. क्यो गुमसुम सी खडी हो
  ३. उम्मीद
  ४. वक्त
  ५. लाडो

शोधयात्रा खंड-९

(आंतर विद्याशाखीय शोध निबंध संग्रह)

संपादक

प्रा. प्रकाश हनवते

SHODH-YATRA KHAND-9

Editor

Prakash Hanwate

शोध - यात्रा खंड - ९

संपादक

प्रकाश हनवते

© संपादक

प्रकाश हनवते

• प्रथम आवृत्ती : ६ डिसेंबर २०१७

• प्रकाशक :

पवन प्रकाशन, तारांगण, डॉ. हेडगेवार मार्ग, बीट नं. ९,
परताणी हॉस्पिटल समोर, न्यु डॉक्टर लेन परभणी-४३१४०१
भ्र. ध्वणी. ९४२२१७९४६१

pavanprakashan@gmail.com

• मुद्रक:

एक्सेल प्रिंटर्स, पुणे.

• अक्षर जुळवणी :

मुकुंद मधुकरराव पत्की,
पत्की अेरोक्स अॅण्ड कॉम्प्युटर,
भाजी मंडी रोड, जितूर-४३१५०९
मो.०९९८११०२७९०

• मूल्य: २००/-

* ISBN No: 978-93-86894-11-3

शोध-यात्रा या संपादित करण्यातील सर्व लेखन, मते आणि अभिप्राय संपादित लेखकांची असून त्या
संबंधी संपादक, मंडळ, प्रकाशन, मुद्रक व वितरक सहमत असतीलच असे नव्हे

अनुक्रमणिका

१. बेबी आणि बेबीची बहिण-
संतोषी पुढे .....
२. महाडाचा सत्याग्रह : मानव मुक्तिचा संग्राम -
प्रा. सचिन शंकर ओवाळ.....
३. फोंटाघाडातील उपेक्षित गडदुर्ग शिवगड एक दृष्टीक्षेप -
प्रा. डी.बी. ताडेरारव .....
४. डॉ. प्रभाकर देव यांचे इतिहास लेखनातील योगदान -
प्रा. डॉ. यु.एस. सावंत .....
५. महिला प्रवेश बंदी : वास्तव आणि वाटचाल -
प्रा. जे.के. ससाणे .....
६. सावित्री : अंतर्मनाचे दर्शन घडविणारी कादंबरी -
प्रा. डॉ. उज्वला सामंत.....
७. रियासतकार गोविंद सखाराम सरदेसाई -
प्रा.डॉ. माधुरी राजाराम खोत...
८. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील मत्स्यव्यवसाय -
प्रा. सतीश परशुराम तेरसे....
९. संशोधक मार्गदर्शक प्राचार्य डॉ. बी.एस. डेंगळे -
प्रा.डॉ. उत्तम हनवते.....
१०. डॉ. आप्पासाहेब पवार यांचे शिवकालीन इतिहासातील योगदान-
प्रा.डॉ. नंदिनी रणखंबे .....
११. इतिहासाचार्य वि.का. राजवाड्यांचे विचारघन -
प्रा.डॉ. सर्जेराव भामरे .....
१२. डि.डि. कोसंबी यांच्या मार्क्सवादी नवसंकल्पनात्मक, आकृतीबंध
इतिहासलेखन पध्दतीचे एक विप्लेषण -
प्रा. प्रफुल्ल एम. राजुरवाडे....
१३. २१ वे शतक आणि मराठी कविता -
प्रा.डॉ. विलास पाटील .....

२२. उपेक्षितों की वाणी उपन्यासकार संजीव

प्रा. प्रशांत नारायण डेणे,

लक्ष्मीबाई सीताराम हळके महाविद्यालय,
दोहामार्ग, जि. सिंधुदुर्ग

प्रस्तावना:-

आधुनिक हिंदी साहित्य जगत में संजीवने एक उभरते हुए कथाकार के रूप में अपनी पहचान बनाई है। वे केवल कथाकार ही नहीं बल्की उपेक्षितों तथा शोषितों का आवाज बनकर हिंदी साहित्य में गुंज रहे हैं। इनके साहित्य में समाज जीवन का व्यापक रूप एवं यथार्थ चित्रण मिलता है। दलित, आदिवासी, नारी, किसान और मजदूर जैसे उपेक्षितों का जीवन हमें इनके कथा साहित्य से ज्ञात होता है। संजीव न केवल कल्पना के पक्ष में रहकर साहित्य रचते हैं तो वे जीवन की सच्चाई एवं यथार्थवाद से भी जुड़े हैं। इसीलिए उपेक्षितों की परिस्थिति एवं सच्चाई इनके कथा साहित्य के अनेक प्रसंगों से उलकती है। कूल मिलाकर यह कहा जा सकता है कि संजीव ने अपनी निष्ठा, शोध प्रवृत्ति के कारण आदिवासी, दलित, अल्प भूधारक किसान और मजदूरों की सच्ची जानकारी एवं उपेक्षित जीवन मात्र का व्योरा निकालकर कथा साहित्य के विभिन्न प्रसंगों के माध्यम से अभिव्यक्तित किया है।

संजीव ने अनेक उपन्यास रचे हैं, जिसमें तरह-तरह के प्रसंगों में उपेक्षित जीवन की सच्चाई पाठकों के सम्मुख प्रकट होती है। इनके किसानगढ़ के अहंरी, संकंस, सावधान नीचे आग है ऐसे ही कुछ उपन्यास रहे हैं जिनका परिचय हम संक्षिप्त रूप से ले सकते हैं।

१) किसानगढ़ के अहंरी:-

संजीव का यह प्रथम उपन्यास है, जो मिनाक्षी पुस्तक मंदिर, दिल्ली द्वारा सन १९८१ में प्रकाशित हुआ है। किसानगढ़ के अहंरी उपन्यास में 'किसानगढ़ गाँव का आजादी' के बाद भी ग्रामीण समाज में सामंतवादी शक्ति, कुरात, ऐच्छासी और नारियों का शोषण का चित्रण मिलता है। इसी बात को स्पष्ट करते हुए रामतीर्थ पटेल कहते हैं की, "किसानगढ़ प्रतीक है सामंतवाद का, जहाँ आदमी आदमी का सिक्कर करता है। आदमी की अजीबत जातिगत और वर्णगत दोषरता से जोको जारी है, घरे अर्थात्क दुष्कर्मों को धार्मिकता के आवरण में छुपाया जाता है।" इसमें पूर्णतः सामंतवाद

का धिक्का किया हुआ है। उपन्यास में दो वर्ग हैं, एक सपन्न और दूसरा गरीब वर्ग। सपन्न वर्ग के लोग दलितों और गरीबों का बड़ी ही निर्ममता से शोषण करते हैं। स्वयं को सपन्न और उच्च वर्ग के मानने वाले कालिका पंडित, ज्योतिषबाबा, चेतुबाबा, ब्रम्हचारीबाबा जैसे डोंगी साधु-संन्यासियों द्वारा गाँव में पाप-पुण्य तथा अंधविश्वास की आड़ में निम्नवर्ग का शोषण करते हैं। इन्हीं के साथ दूसरी ओर इनरपतिसिंह, रूपान्, इकबाल सिंह और उदयभान तिवारी आदि उच्चवर्ग के लोग वर्ण-व्यवस्था, जातिवाद तथा सामंतिवृत्ति के कारण सामान्य गाँव वालों पर अत्याचार करते हैं। अगर गरीब मजदूर अपने हक्क के लिए आवाज उठाते हैं तो उन्हें धमकाया जाता है। किसनगढ़ के जमींदार इनरपति का बेटा रूपई सरकार से अपनी ऊँची पहुँच के कारण गाँव की सड़क बनाने का ठेका ले लेता है। वह गाँव के गरीब मजदूरों को काम पर लगाता है। वह उन्हें सरकार द्वारा निश्चित मजदूरी के पैसे भी नहीं देता। तब मजदूर हड़ताल कर देते हैं। मजदूर अपना पक्ष रखने के लिए रूपई के पास जाते हैं। तब रूपई उन्हें धमकाते हुए कहते हैं, “काम पर सीधे तौर पर चले जाओ वरना सब को कटवा देंगे। सरकार यही हम है तुम्हारी, हम जो कहेंगे, किसनगढ़ में वही होगा।” इस प्रकार अमीर शोषक बनकर मजदूरों और गरीब जैसे शोषित लोगों पर अन्याय अत्याचार करते हैं।

संजीव ने कहानी के रूप में उपन्यास में दिखाया है की अंधविश्वास की आड़ में स्त्रीयों का यौन शोषण धर्म के आड़ में कैसे किया जात है। ज्योतिष बाबा जैसे पाखंडी लोग औरतों के अंधविश्वास का फायदा उठाकर उनके साथ यौनाचार करते हैं। कथानायक के गाँव के पुजारी ज्योतिष बाबा के बारे में विचार है, ज्योतिष बाबा ! गजब का फूल-फल उठा या उनका धंधा गाँव में। हाथ की रेखाएं पढते-पढते बदन की सारी रेखाएं पढ डालते। ऊँची जाति के कुछ घरानों को शायद उन्होंने बख्शा हो जो उनके अजीब मित्र थे या यहाँ से सीधे टकराव की गुंजाइश थी। बाकी जहाँ भी अंधविश्वास का चोगडा फेंका, बुलबुले आ फंसी लासे से।

किसनगढ़ गाँव का ब्रम्हचारी जो कि गाँव वालों और समाज के सामने ब्रम्हचारी है। यह अपनी राधा नामक भाँजी, जो विधवा हो चुक है, धर्म के आडम्बर के नाम पर उसका मुँहन करवा देता है। उसका सगा मामा भी उसके साथ बलात्कार करता है। परिणामतः विधवा राधा अपनी तथा परायों के शोषण से तंग आकर गोमती नदी में जान

...देकर जन्मदाया कर देती है। उसकी फुली हुई लाश को देखकर कालिका पीड़ित
 रहता। "मान हिन्दू धर्म के आधार स्तम्भों ने छोड़ा नहीं रीधिया जो। उस एक गधा के
 जन्मे किन्तु-नकतनी धोतियो खुल चुकी है।" राधा की तरह ही सोना, रीखा और
 खन्ने से दोन शोषण का शिकार बनती है। गौव के ठाकुर और जमीन्दार दोगो परंपरा
 के उच्चाधिकारियों को खोकरली मानसिकता में जीते है। बिट्यामाने अंहर और बड़क्या
 बन जागे।" इसलिए ठाकुर वंश की मान-सयादा को बचा के लिए उदर-जर्मिह के
 लो-तर्कियो बाहर से उनके घर आती है। उनके घर से बाहर नहीं जाती। लडकियो
 कम लेते हो इसलिए मार डाली जाती है कि उनके चलते कही सरझुकाना न पडे।
 खन्ने ने उच्चवर्णीय समाज को खोगो परंपरा तथा धार्मिक आडवरता का पर्दाफास
 किया है।

गौव को नई पीढी के रूप में ज्योतिषबाबा का बेटा जय किसनगढ के निम्न
 वर्ग का प्रतिपक्ष बनकर गौव के अहेरियो के विरुद्ध सेध्यातिक संघर्ष करता है। गौव
 को सत्ता उच्चवर्गीयों के हाथ में है। ऐसी परिस्थिती में किसनगढ में जय जाति, वर्ण, धर्म
 के खिलाफ आवाज उठाते हुए कहता है - "भाईयो यह जाति व्यवस्था सिर से पांव तक
 नकली है। आपके धंधे डूबते जहाज है, अब उनका मोह छोडर सामूहिक सुरक्षा के
 लिए आगे आइए, जहो वर्णों को स्थान नही, वर्ण विनाश के बाद मानवीय उत्थान को
 बल हो सके। पैसे को कोई जाति नहीं और आप उसी से महरुम है। आज इस विषय
 पर सोधने का यक्त आ गया है कि अर्थ व्यवस्था बडी है या जाति-व्यवस्था? गौव के
 पनाइय हो कोईरी, तेली, लोहरा और कुम्हार है। ये चमडा छील कर भी बडे बने रहेंगे
 और आप एक-एक कर मजूर बनकर उन पीडियालों के घंट में समाते जाएगे। चहो है
 आपके 'कर्म प्रधान विश्व करि रखा' का विलोप समरपो न हो दोस गुर्याई।" जय
 गौव की दुर्दशा और अमानवीय शोषण को देखकर लगातार संघर्ष करता है। साथ ही
 अपने पिता ज्योतिष बाबा के अभिमत दर्प पर विजातीय खोदनी से विवाह करके बाप
 के खिलाफ वर्ण-विरुद्ध और वर्ण-वैषम्य का प्रतिरोध करता है। पौरुषाथ स्वरुप
 ज्योतिष बाबा तथा अन्य लोगों द्वारा पुलिस की सहायता से सानिहा कर जय को हत्या
 की जाती है। और समस्त खोदनी पर सामूहिक बलात्कार करता है। लोकल उपचार
 के अंत में खोदनी के साथ कुछ नवयुवक विवाह पडते है और सुगई देता यह संकल्प
 कि, "उनके पास राधान है। करते रहे धाम अगर हम अब नही रुकने वाले। हमारी

लड़ाई धूल निकलती है, हमारी मौत के बाद भी नहीं रुक सकती।" इस प्रकार जय की अपुरी लड़ाई और संघर्ष को आगे बढ़ाने की सूचना के साथ उपन्यास का अंत होता है।

उपन्यास के माध्यम से यह संकेत दिया गया है कि निम्नवर्ग के लोग स्वयं पर होनेवाले अत्याच एवं अत्याचार के विरुद्ध संगठित होकर क्रांति कर सकते हैं। अतः स्पष्ट है कि उपन्यास में जाति-व्यवस्था तथा धर्म और वर्ण के माध्यम से उपेक्षित स्थापन का शोषण किया जाता है।

२) सर्कस:-

'सर्कस' संजीव का प्रकाशन क्रम से दूसरा उपन्यास है। जो अक्षर प्रकाशन, दिल्ली द्वारा सन १९८४ ई. में प्रकाशित हुआ है। इस उपन्यास में संजीव ने पहली बार सर्कस को दुनिया के अंदर तक झाँककर वहाँ की समस्याओं को लोगों के सामने प्रस्तुत किया है। डॉ. वेदप्रकाश अमिताभ प्रस्तुत उपन्यास के बारे में कहते हैं - किसनगढ़ के जेलों में संजीव ने जिस जनधर्मिता का परिचय दिया था, वह सर्कस में भी समूची सामाजिकता के साथ व्यक्त हुई है। चूंकि पहली बार हिंदी उपन्यास में सर्कस से जुड़े व्यक्तियों का अंतरंग संसार उद्घाटित हुआ है, इसलिए 'विषय' की दृष्टि से भी यह उपन्यास नयी दिशा खोलने वाला है।" इस उपन्यास की शैली पूर्वदीप्ति है। इसीलिए उपन्यास का आरंभ वस्तुतः अंत से होता है। उपन्यास का केंद्र 'झरना' उर्फ कामिनी का संघर्षमय जीवन कहानी है। कामिनी की माँ मर चुकी है और पिता के साथ रहने की जि पकड़कर सर्कस में रह जाती है। इस तरह पिता की इच्छा न होते हुए भी वह सर्कस का जीवन जीने लगती है।

'द हाँक' सर्कस के जोकर रामू की बेटी झरना उर्फ कामिनी दस वर्ष की उम्र में ही सर्कस को दुनिया में प्रवेश करती है। 'सर्कस' के मालिक नियोगो, सैंड द्वारा सर्कस में काम करनेवाली लड़कियों का मानसिक एवं लैंगिक शोषण करते हैं। सर्कस की कलाकारों का मजदूर की तरह मालिकों की मर्जी से जीवन बीताना पड़ता है। 'झरना' का नाम हर सर्कस मालिक अपनी इच्छा और रुचि से बदल देता है। झरना, रुपा, गीता, सुजाता और कामिनी बनकर सर्कस में अपनी कला का हुनर दिखाती हैं। एक तरफ सर्कस में काम करनेवाले बच्चों और हिजडों की दर्दनाक दास्तान है तो दूसरी ओर सूखार जानवरों को करतब सिखाने वाले कलाकारों के कठिन काम को अल्प

काम के बदले करने की शर्त भी है। वे अपनी जान जोखिम में डालकर लोगों का
 जीवन करते हैं। लोगों से मिले पैसे से अमीर तो सर्कस के मालिक बनते हैं, दुर्घटना
 का शिकार तो कलाकार होते हैं। बलबुल दा खूंखार बाघ के साथ सर्कस में करतब
 रखती है। एक दिन सर्कस में बाघ का करतब सिखाते वक्त खूंखार बाघ देकावू हो
 जाता है। वह बलबुल को घायल कर देता है। संजीव के शब्दों में - "आज कोई
 शोषण नहीं था बलबुल दा के पास बाघिनी के नुकीले पंजों से रक्षा के लिए। खूंखार
 पेट में जूझ पड़ी थी जिद्दीगी। बलबुल दा के कंधे पर दोनों पंजों को रखकर बाघिनी
 जबड़ा फाड़े खड़ा हुई थी और उन्होंने लंगी लगाकर गिरा दिया। लेकिन बाघिनी फिर
 उठकर उन पर टूट पड़ी और एक ही झपाट्टे में पांगी का मौस खरोचते हुए पंजे तक छील
 गई।" सर्कस कलाकारों की समस्याओं में व्यापकता थी। कलाकारों के प्रति सर्कस
 मालिकों के प्रेम के बजाय व्यावहारिक महत्वपूर्ण होता है। परिणाम स्वरूप अपने घायल
 कलाकारों का इलाज भी ठीक ढंग से नहीं करवाते। उन्हें बहुत थोड़ा सा मुआवजा
 देकर निकाल दिया जाता है। नियोगी को सर्कस को एक कलाकार नासिरा उसे कहती
 है कि वह आज उससे गले भी नहीं मिल सकती। "बुझी-बुझी मुस्कराहट। मुँह
 टंक्कर रो पड़ी भी वह ऊफ, क्यों होता है ऐसा? क्यों होता है, बोल। गले में लिपट
 आनेवाली सदाबहार बाँहों के हार नीलम हो गए थे सिर्फ तीन हजार की घोंली पर।
 नियोगी के लिए दूसरी आर्टिस्ट आ जाएगी देर-सबेर और ताजिद्दीगी एक आर्टिस्ट अँधेरे
 के कुर्रें में डूब जाएगा।" इसी प्रकार सर्कस मालिकों के व्यवहार से तंग आकर
 गानवरों के प्रशिक्षक अनिरुद्ध सिंह और जन्म-जन्मांतकी कथा पढ़ने वाले वासुदेव इ
 ॥ अपने घर लौट जाते हैं। सर्कस और मालिकों की यातनाओं के बारे में वासुदेव इ
 कहते हैं - सर्कस में आदमी को जानवर और जानवर को आदमी की तरह ट्रेट किया
 जाता है। बहुत देख चुका मानवीकरण - अब नहीं!"

सर्कस कलाकारों को अपना खून देकर काम की कोमत चुकानो पड़ती है।
 महिला कलाकारों के हेरत अंग्रेज करतबों के साथ ही यौन शोषण का सामना करना
 पड़ता है। महिला कलाकारों को पुरुष चर्चस्व को और उनके यौन शोषण को भी झेलना
 पड़ता है। चंद्रा नाम की एक स्त्री कलाकार जो कि नियोगी को सर्कस में काम करती है,
 अपनी बेदना सह स्त्री कलाकारों को सुनाती है - "बहन..... तुझे क्या बताऊँ, रात-
 दिन में किस असुरक्षा के बोध गिरी पाती है, अपने को अनावाश्रम से खरीदकर ले आए

है निराली शक्ति। अब उसे रोना भी नहीं है। जो रघुनाथ ने लपक लिया है मुझे, कल
 लपक लगे हो, ... मे अकेली ही दिग में। रघुनाथ उसी तरह चुला रहा है, आज भी मेरी
 शक्ति का धार ... खोल हो कपड़े, लौट जाओ ... और उसकी बाईं मेरी कपड़
 में। जल-अप मोच बन रहा था वह जैसे धारणाओं की दो हुई धारणाओं को नोचते है
 का।" कामिनी भी अपने आध्यात्मिक इतिहास से विरक्त कर देने लगती है। यह
 मनुष्य को इतना करता है - मुना है कि शिक उसके करतब देखने पीछ-पीछ का लक
 लके है इतना क्या देखने आते है ? बांधपाते, उभेनन विन्यास में उसकी यही
 लोचनी, जो खुली तारतरी जोध, वे बीते, उधील प्रोचने नहीं" वह गीत नहीं लौट
 सकते थे। इसी बीच कामिनी को एक जैमून नाम का लडका सर्कस में मिलता है। जो
 कामिनी को प्यार करता है। जब तक कामिनी उसके प्रति आकर्षित होती है तब तक
 का बीच के कुएं के खेल में मारा जाता है। कुछ काल बाद उसकी मुलाकत शिल्पकार
 विकास में होती है। दोनों परिणय मूत्र में बंध जाते है। मगर विकास भी जीवन साथी
 की बन्धि पुरुष हो साबित होता है। परिणाम स्वरूप विकास उसकी भावनाओं का
 जरा भी आदर नहीं करता। उसके लिए स्त्री एक उपभोग की वस्तु है। दोनों के विचारों
 में भिन्नता होने के कारण कामिनी उपन्यास के अंत में विकास को छोड़कर नार्गरिक-
 अधिकारों के लिए जारी प्रदर्शन में शामिल हो जाती है। मिस संघु अपने अपने भावण
 में सर्कस को पूरी व्यवस्था का रूपक बना देती है। वह कहती है सर्कस के बाहर भी
 जल आदमी उसी तरह जोखिम और संतुलन की अनगिनत क्रियाओं में रहा है। बाहर
 हो वैसे ही चालबाजीयो, शोषण और उत्पीडन हैं।

इस उपन्यास में स्पष्ट रूप में शोषित, उपेक्षित कलाकारों का उत्पीडन चित्रित
 किया है जो आज भी प्रासंगिक है। कलाकारों का आर्थिक, शारिरिक और भावनात्मक
 शोषण का यथावत चित्रण सर्कस उपन्यास में मिलता है।

3) सावधान ! नीचे आग है :-

यह उपन्यास संजीव का तीसरा है। जो राधाकृष्ण प्रकाशन, दिल्ली द्वारा
 १९८६ ई. में प्रकाशित हुआ है। 'सावधान ! नीचे आग है' उपन्यास में झारखंड के
 धनबाद जिले में स्थित चंदनपुर गांव के चासनाला खदान दुर्घटना का वर्णन है। यह
 दुर्घटना नैरर्गिक न होकर प्रबंधन निर्मित है। उपन्यास दो खण्डों में विभाजित है। प्रथम
 खण्ड 'समूह के नीचे है तो द्वितीय खंड सतह के ऊपर' है। यह संजीव का द्वितीय

होली में लिखा हुआ चर्चित उपन्यास है। इस उपन्यास में कोयलांचल की जिंदगी का व्यापक चित्रण किया है। कथा का केन्द्र जल प्लावन की घटना है।

सतह के नीचे वाले खंड में झारखंड के चंदनपुर गांव के कोयले की खदान का हिस्सा दिखाया गया है। जहाँ मजदूर काम करते हैं और जोखिम भरे काम में अपने आप को डालते हैं।

इस तरह से संजीव ने अपने उपन्यासों के माध्यम से शोषित जीवन अवस्था, श्रमिक जीवन एवं उपेक्षितों की स्थिति अभिव्यक्त की है। जो कि हिंदी साहित्य जगत में अन्यत्र दुर्लभ है।

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

१)	कथाकार संजीव	-	विश्वज्योति	-	पृ. ३५.
	मुल्यांकन के विविध आयाम				
२)	हंस (पत्रिका)	-	जनवरी १९९९	-	पृ. १३३.
३)	संजीव का व्यक्तित्व - एवं वृत्तित्व	-	रामचंद्र लॉडे	-	पृ. ८९.
४)	किसनगढ़ के आहरी -		संजीव	-	पृ. ६२.
५)	सर्कस (उपन्यास) -		संजीव	-	पृ. १३६.

...

IMPACT OF GLOBALIZATION ON LANGUAGE AND LITERATURE

- E d i t o r s -

**DR. S. R. JADHAV
MS. D. D. TAMBE
MS. S. R. PACHORE**

PRASHANT PUBLICATIONS

IMPACT OF GLOBALIZATION ON LANGUAGE AND LITERATURE

© Reserved

Publisher | Printer:

Rangrao A Patil (Prashant Publications)
3, Pratap Nagar, Dynaneshwar Mandir Road,
Near Nutan Maratha College, Jalgaon 425 001.

Phone | Web | Email:

0257-2235520, 2232800
www.prashantpublication.com
prashantpublication.jal@gmail.com

Edition | ISBN | Price

June, 2022
978-93-94403-00-0
₹ 525/-

Cover Design | Typesetting

Prashant Publications

 Prashant Publications app for e-Books

e-Books are available online at

www.prashantpublications.com / kopykitab.com

All rights reserved. No part of this publication shall be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying (zerax copy), recording or otherwise, without the prior permission of the Author and Publishers.

Disclaimer - The publisher/editor of the book is not responsible for errors in the contents or any consequences arising from the use of information contained in it.

41. वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में अनुवाद का महत्व 244
- प्रा. दिपाली दत्तात्रय तांबे, डॉ. नरद कचेष्ठर शिरोळे
42. वैश्वीकरण का हिंदी भाषा पर प्रभाव 251
- सतपाल सिंघ मनमोहन सिंघ कामडेकर
43. वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में हिंदी भाषा और साहित्य 254
- सौ. मनिषा कल्याण तावरे
44. वैश्वीकरण और भारतीय समाज 259
- अनीता विनय कुमार सिंह
45. वैश्वीकरण और भारतीय स्त्री 266
- अनुराधा रामकिशन रौटले
46. वैश्वीकरण और हिंदी भाषा (यात्रा साहित्य के संदर्भ में) 273
- रेखा मारुती कांबळे
47. हिंदी वैश्वीकरण के संदर्भ में जनसंचार माध्यम की भूमिका 279
- ऐश्वर्या राजन चाधमारे
48. संजीव के उपन्यास साहित्य में वैश्वीकरण 285
- कु. छाया रत्नाकर पांडरकर

English

49. Globalization and Rootedness: A Reading of Wole Soyinka's Poem Roots 291
- Dr. Govind Rasal
50. Social Impact of Globalization In Tagore's the Post Office .. 298
- Dr. M. Sathyaraj
51. Globalisation and Educational Policy Planning 302
- Dr. Prasad R. Dagwale
52. Spatial Restrictions of the Parochial Normative Canons of Society on Female Subjects in Jaishree Misra's Ancient Promises and Kavita Daswani's The Village Bride of Beverly Hills 309
- Dr. Siddharth Nathuram Kale, Dr. Sopan Nanasaheb Jadhav

**Spatial Restrictions of the Parochial Normative
Canons of Society on Female Subjects in Jaishree
Misra's Ancient Promises and Kavita Daswani's
The Village Bride of Beverly Hills**

Dr. Siddharth Nathuram Kale

Department of English,
Nowrosjee Wadia College, Pune.

Dr. Sopan Nanasaheb Jadhav

Head, Department of English,
L.S.H. College, Dodamarg, Sindhudurg.

Abstract:

The present paper attempts to examine the study of women's subaltern status in the parochial society and their constant struggle in their living spaces to achieve place and space in production spaces. The oppressive patriarchal spaces and culture of normative society where women are exploited, suppressed, subjugated, and subordinated in various stages and are disallowed to occupy their spaces. The female subjects in the narratives of Jaishree Misra and Kavita Daswani attempt to find spaces for themselves in the act of their revolt against the spatial fixities compelled by the socio-cultural cryptograph of parochial normative hegemonies. These writers explore the spatial geographies present in both the novels concerning gender, orthodoxy, mobility, and women's placement and displacement in society. Jaishree Misra and Kavita Daswani's narratives exhibit multiple spaces- right from national to international, ranging from culinary, domestic, conjugal, personal, social, political, cultural, gendered, niche, ethnic and public spaces. The study investigates how Jaishree Misra and Kavita Daswani draw their characters' positions in different locations and spaces, placing and juxtaposing them in a larger society, and the intimate spaces of their families, homes, relationships, and workplaces.

Key Words: exploitation, suppression, subjugation, cultural cryptograph, parochial normative hegemonies

Introduction:

Indian women writers take the initiative to raise the voice against the cultural codes and domination of the women in the socio-cultural norms of Indian societies where women are exploited and pushed in

the margins of male dominated society. Through their narratives, these writers chronicle the suffocation and suppression of the female subjects. They put forth the women's problems not only through their novels but also through the other genres too like poetry, short stories, plays, autobiographies, memoirs, and travelogues using regional languages like Marathi, Hindi, Bengali, Urdu, Tamil, Kannada, Malayalam, Gujrathi and Panjabi. Before the rise of novel, these writers bring the issues through songs and fables. In the mid half of the 19th century, an array of women novelists began to write in the English and brought several changes in themes and techniques to their narratives. Gradually, these writers developed certain insights to explore the ideas about spatial periodic female experiences. These women novelists focus on the issues of freeing women from the patriarchal dominant society, who do not get total freedom and liberation.

Jaishree Misra

Jaishree, in most of her novels, reveals the truth that her protagonists are isolated, alienated, and alone in the realms of home, family, society, state, nation, region, and the universe. They try to acquire the various spaces to occupy the place in the society but the spatial norms and obligations of the culture and tradition-oriented society deny them to create their own space. They are entrapped in the two variant places that are involved in the notion of east and west in the form of orient and occident.

Ancient Promises (2000)

The novel explicating the study of women's subaltern position in the parochial hegemony. The writer primarily deals with the issue of the female psyche as most of her female characters are subjugated in the institution of arranged marriage. Also, she shows how her female protagonists are confined by the rules of patriarchy. She depicts the condition of economically independent women characters in society but they do not have proper space to control over their life as their lives are controlled by others. This is the best example of postcolonial spaces as they live in their spaces that are encountered in their self and other, center and periphery axis. Though they are educated and financially sound and independent in their comfort zones, they act as pupates as their lives are controlled by others. Janu's parents belong to a middle-class family and strictly believe in age-old traditions and

conservative beliefs of society in their natal place. Janu is forced to marry a man who is unknown to her, as part of the social institution of arranged marriage.

Janu's father follows all the conservative beliefs as he lives in a space of conventional society where social space and values are given more importance rather than the feeling and emotions of an ordinary human being. They try to maintain a cultural space and conventional life and make a fixed spatial thought that children must settle themselves in their life with their parental choice and blessings. It shows how such conservative beliefs bring the restrictions on female mobility in terms of both space and their identity and eventually become a case of their subordination.

Janu, being a part of the new generation, prefers to live in a modern space and grows up with modern thoughts and principles which is completely against her parents' wish. Janu sacrifices her personal space and accepts the proposal against her wish for the sake of her family's happiness and social status. Her arranged marriage with Suresh fulfills the wish of her parents as they struggle to maintain the family honour in social and public space. After entering the traditional marital system she experiences the age-old traditional customs of a Maraar household. She tries to mix herself in the Maraar family but the patriarchal domination and conservative philosophy of the Maraar family deny her to occupy the space to live happily in her marital life. The Maraar family places her in the subordinate space and considers her as an 'other'. Janu tries to find her space in the Maraar but her Delhi identity is not acceptable to the Maraars. She is always exploited by her in-laws and also by her husband, Suresh, resulting into a non-comforting zone for her. Further, she is blessed with a baby girl who is unfortunately intellectually challenged. Maraar family considers the ill omen that she gives birth to the intellectually disabled child. Janu moves from national space to an international space for the medical treatment for her daughter. She decides to break all the customs, traditions, and cultural norms of the society, and at last, she leaves her husband, her family and settles in the international space. Thus, familial space, culinary and conjugal spaces; domestic and national spaces prove to be non-spaces for Janu. On the contrary international space becomes a comfort zone for her.

Her marriage explores the importance of traditions and rituals in familial space and family's social reputation than the space and desire of the bride and the groom. Janu, after her marriage, assimilates successfully and mixes herself into the Maraar family but her presence in the space of the Maraar family provokes disorder in her personal and private space because she does not assimilate with the culture of the Maraar family. She reveals her efforts to acquire Maraar tradition, "A year had passed, very slowly and inexorably in the Maraar household, and it was now clear to me that, however hard I tried, I wasn't to be one of them. But it still didn't stop me from trying". (Misra 109) Janu's marriage with Suresh is an act of removing Janu from her comfort arena to the public space of parochial supremacy. Also, her marriage represents an endorsement of her family's spatial Keralite identity. She is strictly instructed not to speak more, not to do any extraordinary work, not to live her life in her own way, and live compulsory in a confined space to follow the Maraar culture.

In Maraar family, wearing certain combinations of clothes gives Janu a sense of spatial Maraar identity. They never allow her to enter their familial space and remain force her to follow the Maraar culture and tradition. Further, dressing in a Maraar way creates a complex situation in Janu's inner space because she looks and dresses like a typical Maraar woman instead of dressing in such a manner that represents her self-identity and space. Janu and Suresh occupy two opposite spaces in their marital relationship and completely fail to maintain their conjugal space. In patriarchal space, Suresh dominates and forces Janu to live in a subordinate space. He dominates and interferes in her personal and private space and considers her as a homemaker, an option, a possession, a subordinate object, and his private property. He uses his masculine space systematically to control her mobility, sexuality, identity, and space. This instance exclaims how Suresh has no living space or personal space. The public space of buiseness and family reputation have encroached personal and living spaces of Suresh. Janu reveals his old beliefs:

"O Suresh, how can you be so old-fashioned, children like Riya are not kept locked out any more, whatever your mother might think. There must be special schools and specialist centres in Kerala". (Misra 135)

Jaishree Misra elucidates the gender issues in Indian middle-class conservative families where women get marginal space as their family members put them in a subordinate place or consider them as 'other' and male as a 'center'. Suresh, in his patriarchal space, uses his masculine power to stop Janu from moving away from him. He wants Janu permanently with him to look after his familial, cultural, and traditional norms to save his family's social status. The spatial orthodox Maraar caste Hindu family in Kerala considers a girl child as a sign of ill omen and if the child is mentally or physically challenged, they consider it as a disgrace and dishonor to their family.

Jaishree Misra showcases how Janu and Riya become the partners in their niche space as they are non-spaced and displaced by Suresh. Janu arrives in England, in international space, and replaces her culinary duties with studying various informative things. In Kerala, her natal space, she loses her freedom and keeps herself busy in completing the familial duties but in England, she finds a free space to extend her wishes. Arjun helps her to acquire physical, emotional, psychological, mental, personal, and private spaces. Suresh never cares but always ignores his daughter, Riya, because of her mentally challenged position. In personal space, Janu expresses her opinion to him, about going abroad with Riya for her treatment like,

"America has been doing some wonderful things with children who have special needs....Suresh, are you listening?" But, Suresh ignores her by showing business with his work and replies, "Yes, taking Riya abroad, it's a good idea, but you know I just don't have the time..." (Misra 162).

Maraar considers Riya's challenging position as a dishonor to their well-reputed and well-cultured family. Therefore, in her feminine space, Janu gets empowered herself to empower her mentally challenged child.

Kavita Daswani

Kavita Daswani is a contemporary Indian diaspora writer who shifts in different geographical places like Hong Kong and Los Angeles. She starts her career as a fashion correspondent for CNN, CNBC Asia, and Women's Wear Daily in international space. She shows how her female characters are entrapped in multicultural, multi-ethnic, multi-national backgrounds in national and international spaces. She throws

light upon the female characters' complicated journey from various cultural, social, political, ethnic, and religious intricacies. Her female protagonists experience the loss of identity and fail to acquire spaces to live a comfortable life without the burden of socio-cultural obligations of the traditional society. They face the issues of multiple identities and spaces on their way to get the proper place in the male dominated society.

The Village Bride of Beverly Hills

The Village Bride of Beverly Hills (2004), set in India and the United States, focuses on the issues of migration, identity, cultural conflict, assimilation, and marriage. Priya, the protagonist of the novel who is a charming, enthusiastic, trustworthy and straightforward girl of marriageable age. She struggles to maintain the social, cultural, ethnic, religious, familial, and domestic spaces in her spatial journey begins from her natal to international values. Kavita Daswani examines how Priya becomes a victim of arrange marriage. She occupies the responsibilities of the conjugal space to maintain the social and cultural space of her parent's family since her parents advocate the norms of socio-cultural values conventionally. Being more conventional, they keep themselves under a pressure to maintain the respectability of their tradition and culture space.

Priya attempts to adapt and assimilate into the foreign culture but she fails to do the same because of the spatial cultural values and the limitation in her familial space. After marriage, Priya leaves for California, in international space with her husband, Sanjay. She tries to manage every odd that comes in her way in adjusting herself with the new family along with all the cultural and traditional values. She manages both personal and private spaces in performing her role, as a daughter-in-law in the new family. Though her in-law's family lives in the United States, it follows the rigors of Indian culture and ethnicity rigidly in order to maintain their cultural entity in the host nation. She attempts to adapt and assimilate into the foreign culture but she fails to do the same because of the spatial cultural values and the limitation in her familial space. Her mother-in-law always stands before her as a barrier in her spatial world of glamour.

She plays both the roles of a young bride and professional reporter in international space. She faces a multicultural identity,

as her in-law's family is a mixture of both the Eastern and Western cultures that creates the spatial cultural clash in her marital life. Priya's migration from one land to the other and her constant success indicate the reinvention of her new identity and space. As she enters international space, she desires to change herself from the traditional society and cultural norms. Priya always tries to keep herself involved in the company of her husband, Sanjay to maintain the conjugal space but he always keeps himself busy in his business. She spends most of her time alone at home, in the kitchen, while performing her domestic duties. Priya reveals, "Every day, Sanjay went to the office, to the bag importing business he ran with his father, and I'd would do the day's housework, enjoying the solitude of my life. In the afternoon, for an hour two before I began dinner, television become my best friend." (Daswani 13) In the international space Priya becomes lonely. In her isolation, she develops companionship with machines as she is not responded positively by her husband and in-laws. As a result television becomes her companion along with her kitchen duties.

In her personal and feminine space, Priya feels uncomfortable with her husband, Sanjay because of his loveless and monotonous company. She compares her marriage with other girls of her age, background, and even generation. As their marriage gets a positive signal of happy marital life where husbands as they find positivity and flawlessness in their wives, Priya creates an imaginary space about her future husband by predicting that he will always keep her happy in their conjugal relationship and also he will be clean, handsome, and active along with a smiling personality. But, in reality, she does not find anything that she had predicted about her life partner. She reveals the condition of her marriage:

But my marriage, as tender as it could occasionally be, was nothing like that. It was, in the end, a guy in an undershirt himself, and a girl wondering what to make for dinner. For us, there were no trips to Ethan Allen for mahogany bookcases, no putting up pictures together and standing back, arms around each other, looking at the straight and the perfect job we had just done. There were no nose-buzzing nights with a bottle of wine in front of the fire. It was about me being absorbed into the life of Sanjay and his family, without leaving much of myself behind. (Daswani 23)

Priya has to face all the challenges in a familial space of playing the most important role of spatial familial duties like cooking, housekeeping, and many other duties and culinary practices that come along with her new position as a new bride, wife, and dutiful daughter-in-law. Her spatial journey from her natal space to international space creates many odds in her life. After shifting to an alien land she feels a sense of nostalgia in her inner space. Initially, she feels alienated in the new and glamorous world of international space. When she sees the huge crowd of people having different cultures, clothes, along with their life complications.

Priya gets a new identity and her own space to change her life in the counter of Hollywood Insider. There, in the workflow, she finds a comfortable space as she wears western clothes to involve herself in the space of other employees. She changes her Indian traditional Hindu wife's look to an Americanized professional woman. But due to some spatial limitations of her new family, every day she changes her look in the gym and then makes herself like a typical housewife. In her personal space, Priya tries to make herself like another American woman those are working in Hollywood Insider with her. Priya, while living in Los Angeles, fights to acquire various spaces to create her social, cultural, economic, intellectual, spatial, physical, and geographical places for her existence. But, due to cultural limitations and familial obligations, though in international space, she removes her personal, private, mental, psychological, and geographical spaces. She is confused in her space that both the spaces of familial obligations and her space of professional life create barriers in her spatial way of life. She is trying to be a new woman, and even in her space she gets a chance to create her world but the space of familial and cultural norms made her denial of spaces.

Priya being a part of an Indian culture feels a sense of nostalgia in the United States. She is hardly influenced by American culture and tradition. She argues in her cultural space that there is a difference between two things that living in America is different from living like an American. She is trapped in this situation and faces both cultures simultaneously. At her workplace, she feels the sense of subordinate position because of her spatial Indian dressing style, Indian accent, unclear pronunciation, her personality, and at last lack of sophistication

create an inferiority complex in her inner space. Finally, she breaks all the cultural norms of society and returns to her parental home.

Daswani observes the resistance of Priya against the traditional institution of marriage where she experiences the loss of her identity and space. In international space, she is locked in the confined space in her in-law's home, but she creates her own space to escape from such a confined cage of familial dominance. Finally, Sanjay follows her to her parental home to convince her to return to him. In doing so, he realizes the wrongs he has done to Priya. Further, he promises that he will love and respect her. Kavita Daswani closes the novel with Priya sitting in the corridor of her parental home—the space between private and public space. It also symbolizes in-betweens as well as nowhere-ness of the protagonist.

Jaishree Misra and Kavita Daswani attempt to locate the various spatial practices such as nostalgia, migration, multiculturalism, and transit to examine the characters' spatial journey in various geographical locations. Also, they explore the distressed consciousness of their women subjects whose world is confined with different spatial markers such as homes, kitchens, gardens, courtyards, and the like. The writers' focused on the issues of alienation, exile, displacement, multiculturalism, loneliness, unsettlement, homesickness, nostalgia, identity crisis, and cultural conflicts. They portray the pangs of two generations and the shift in space resulting into fractured identities and cultural matrix.

References :

1. Daswani, Kavita. (2004). *The Village Bride of Beverley Hills*. Putnam's Sons Publishers. Print.
2. Misra, Jaishree. (2000). *Ancient Promises*. New Delhi: Penguin Books. Print.
3. Ardener, Shirley. (1981). *Women and Space: Ground Rules and Social Maps for Women*. St. Martin's Press. Print.
4. Bachelard, Gaston. (1994). *The Poetics of Space*. Trans. Maria Jolas. Boston, MA: Beacon. Print.
5. Butler, Judith. (1990). *Gender Trouble, Feminism and the Subversion of Identity*. Routledge. Print.
6. Millett, Kate. (1997). *Sexual Politics*. London: Virago Press. Print.

NATION, NATIONALISM AND LITERATURE

Editors

Dr. Dattaguru G. Joshi
Dr. Govind G. Kajrekar
Mr. Sharad B. Shirodkar

NATION, NATIONALISM AND LITERATURE

Editors :

Dr. Dattaguru G. Joshi

Dr. Govind G. Kajrekar

Mr. Sharad B. Shirodkar

First Edition : 2020.

Disclaimer : Opinions expressed in the articles are those of the contributors and does not necessarily reflect the policies of the college.

Publisher :

Dr. G. G. Kajrekar,

I/C Principal,

Gogate-Walke College, Banda.

Tal: Sawantwadi, Dist.: Sindhudurg.

Maharashtra.

Printed by :

Bharati Mudranalay, Kolhapur.

ISBN : 978-81-925027-2-4

Price : 150/-

PREFACE

This book is the outcome of the National Seminar hosted by the Language Departments of the College namely English, Hindi and Marathi on 18th January, 2020 in association with Padgaonkar Research Centre, Banda on the topic, 'Nation, Nationalism and Literature'. The seminar received an overwhelming and positive response from Maharashtra, Goa and Karnataka. In all, more than 40 research papers were presented at two different venues simultaneously, which was followed by serious deliberations and discussions. It was for the first time that the college invited papers in Konkani language and the same have been included in the book under a separate section.

The objective of the seminar was to bring the academicians and thinkers on a common platform and initiate a healthy discussion. The motto of our college is selected from the famous lines of Sant Sohibanath Ambiyee, 'Antaricha Dnyandiva Maalavu Nako Re', which means, 'Keep the inner light of knowledge burning'. This seminar was a small attempt at achieving this goal as proposed by the saint poet.

We sincerely thank, Hon. Shri. Kishor Bedkihal, Satara, for his extensive and thought-provoking key-note address. We also thank our former principal Dr. S. B. Sawant, who stood by us throughout the different stages of the seminar and also initiated proactive decisions for the smooth conduct of the seminar. The Management Members of the Shikshan Prasarak Mandla, Banda, namely the Chairperson Shri. D. B. Warang, the Secretary Shri. S. R. Sawant, the Treasurer Shri. T. N. Shetkar and other honorable members who have always stood by us in events of academic relevance. We all are inspired by the founder president of SPM, Banda Dr. B.B. Gaitonde, ex-Advisor to WHO, an academician and a well-known personality in this part of the Konkan region.

Editors

INDEX

English Section:

1	Perceiving Nation, Nationalism and Citizenship through the Lens of Partition.	Lucy James	11
2	Problematizing narratives of postcolonial national identity: Counter discourse in Michael Ondaatje's <i>Anil's Ghost</i> and Vikram Chandra's <i>Sacred Games</i>	Vidya Hariharan	22
3	The Voice of a Dalit – 'Anti'-Nationalism in Sujata Gidla's ' <i>Ants Among Elephants</i> '	Jyoti Kiran Pisipati	28
4	Diasporic Consciousness in Contemporary Indian Women's Fiction in English: At a Glance	Dipali Kadam	38
5	Exploring Nationalism in Alfred Rose's Konkani Lyrics	Glenis Maria Mendonça	45
6	Raja Rao's <i>Kanthapura</i> – Reflection of Indian Freedom Struggle and Gandhian Philosophy	Mangesh Madhukar Gore	56
7	The Idea of Nation Reflected in Rabindranath Tagore's <i>Heaven of Freedom</i> . And The Present Scenario	Manisha M. Mujumdar	63
8	Creating 'Voice' and 'Image': A Critical Study of the Portrayal of Women in Hindi Film Songs	Bharati P. Falari	72
9	Indian Nationalism and Literature	Monica Madhuchandrika Patil	80
10	Portraying Nationalism in the Nation through the Novel <i>The Home and the World</i> , by Rabindranath Tagore	Siddhi Chandrakant Gogoi	85
11	Reflecting Diaspora Sensibilities in Select Hindi Movies: A Comparative Analysis	Sopan N. Jadhav Shashikant R. Mhalunkar	92
12	Nationalism and Post-Colonial Literature: A Brief Study with		

Reflecting Diaspora Sensibilities in Select Hindi Movies : A Comparative Analysis

Dr. Sopan N. Jadhav
and
Dr. Shashikant R. Mhalunkar

Abstract :

*Transnationalism is indisputably one of the major areas of attention and interest for the researchers, scholars, and academicians of various disciplines including Anthropology, Cultural Studies, Social Sciences, Literature, History, Politics, Tourism, and Geography. In the Indian context, the writers of the post-independent era have appositely handled Diaspora issues while putting Diaspora on the international front. Alongside Indian English literature, Indian cinema has parallelly attempted to demonstrate the Indian Diaspora in the West since the 1970s significantly with the production of *Poorab Aur Paschim* (1970) and *Des Pardes* (1978). The years of the 1990s and 2000s in Bollywood cinema, although provided considerably classic romantic movies, produced some iconic movies on transnationalism of Indian immigrants and their attempts of formulating Indian ethnoscape. But, when it comes to Diaspora studies, we observe that literary texts are studied and researched in the symposia of researchers, academicians, and scholars. Although a film is a virtual representation of narrative and deliberated in literary circles, Diaspora critics seldom concentrate on films, as compared to literary texts, for the understanding of Diaspora.*

*The present research paper attempts to explore the Diaspora sensibilities in the select Hindi movies namely, *Aa Ab Laut Chalen* (1999), *Kabhi Khushi Kabhie Gham* (2001) and *Namaste London* (2007). In this paper, the select movies are scrutinized through the Diaspora perspective to showcase the Diaspora sensibility, psychological trauma, and glitches of the overseas Indian immigrants. It is an attempt to denote how Hindi movies, like literary texts, replicate the Diaspora world before the viewers, and could equally be studied to cognize the Indian Diaspora.*

Keywords: Transnationalism, Diaspora, ethnoscape, trauma, cinema, Bollywood

Human migration is as old as human civilization. Human beings have been sojourning away from their homelands in search of comfort, food, safety, education, and health since the dawn of civilization. This scattering of people from their home country to the rest of the world is generally known as Diaspora. The term 'Diaspora' does not merely refer to migration or exile of people or of a community. It also envelops the notion of longing for the homeland and largely about the formation of an ethnic space in the alien land. For William Safran, Diasporas are characterized by the relationship between the dispersed people and the original homeland to which they eventually desire to return. Presently, it refers to any individual or community living across the national borders and sharing some common bonds with the homeland which offer the individual or community an ethnic identity.

Diaspora is a widely known concept in literary deliberations as well as other disciplines like Political Science, Public Administration, International Politics, Geography, Tourism, Film, and Culture Studies. Diasporic writers fictionalize their predicaments into their narratives; hence Diaspora literature is considered an attempt to share their psychopathology with their readers. Indian diasporic literature exhibits a mosaic of themes as India harbours an array of communities and religions which nourish their own ethnoscares and cultural identities. Researchers and scholars across the world explore the term in literature and other disciplines in variant ways focusing vivid contours from their lens.

Diaspora came into vogue in Indian English Literature and Indian Cinema around the 1970s. Since then, the ever-increasing group of writers and producers has been consistently contributing literary texts and films in the arena of the Indian Diaspora. Diaspora studies encompass a thorough understanding and critical study of immigrants' all sorts of problems and issues associated with culture, race, ethnicity, nation, and identity that occur due to immigration, their third world space, ethnoscares, and attempts of reconciliation between homeland and adopted land. Both Indian literature and cinema have been dealing with the theme of Diaspora for

the last five decades. But, the micro observations of Diaspora studies denote that researchers, scholars, and academicians for the fuller understanding of the term concentrate on literary texts, on the contrary, films remain untouched and confined primarily to the entertainment. The present paper aims to explore how Indian cinema handles the theme of Diaspora with reference to the select three Hindi iconic movies namely, *Aa Ab Laut Chalen* (1999) produced by R. K. Films and directed by Rishi Kapoor, *Kabhi Khushi Kabhie Gham* (2001), produced by Yash Johar and directed by Karan Johar, and *Namaste London* (2007), produced and directed by Vipul Amrutlal Shah.

Ethnoscape: The Comfort Zone

The term 'Ethnoscape', coined by Arjun Appadurai, an Indian-American anthropologist and a major theorist in globalization studies, in the Indian context, refers to the global membership of the new imagined Indian communities set up in European countries, U.S.A., Australia, and Canada. Appadurai in his much-acclaimed essay, "Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy" states, "By 'ethnoscape', I mean the landscape of persons who constitute the shifting world in which we live: tourists, immigrants, refugees, exiles, guestworkers, and other moving groups and persons constitute an essential feature of the world, and appear to affect the politics of and between nations to a hitherto unprecedented degree" (Appadurai 297). Ethnoscape extensively deals with immigrant's act of constituting a niche homeland in the host nation through the ethnicity, culture, memories of homeland, forged relationship with new land, problems, and crises which occur due to the difference in culture and race, space between spaces and the attempts of such subjects to reconcile between home and exile.

In the host nation, immigrants of identical ethnicity come together in a group to formulate their ethnoscape which becomes their comfort zone and grants them a sense of belonging, homecoming, and security. In the movie, *Aa Ab Laut Chalen*, we are made acquainted with the ethnoscape of Indian immigrants in New York. When Rohan Khanna lands in New York and gets himself betrayed by his close childhood friend

Ranjit Kapoor, he gets shelter in the colony of Indian Immigrants in the city. We are introduced to Sardar Khan, Iqbal Singh, Mr. and Mrs. Sarhad Chaurasiya, Jaykishan Patel, Vaswani, Pandu Dada and Dr. Ashwin Khurana who have formulated their niche homeland in New York wherein later Rohan Khanna and Pooja Wali reside. Being in the foreign land, they celebrate their current status on the Indian ground and hold onto Indian ethics, culture, customs and traditions, rites and rituals and behavioral patterns. These people every Sunday visit the temple of Lord Ram in their locality to pray their Bhagwanji, the God. One of the immigrants named Mr. Jaykishan Patel serves in the temple as a priest when he is off from the duty every weekend. Alongside daily ritual practices, we come across the Grand Navratri Festival, an event organized every year by the NRIs living in America, where Rohan reaches to find a prospective bride. Subsequently, Pooja is offered a job in Balraj's home as his caretaker wherein she finds a sense of security, love, and affection. Despite the diversity in locations and cultures, they formulate their ethnoscape fundamentally like India, having unity in diversity.

In the second movie, *Kabhi Khushi Kabhie Gham*, Rahul Raichand along with his wife Anjali, sister-in-law, Pooja, son, Krishi and nanny, Sayeed constitutes his ethnoscape in London in the British society. Anjali strives hard to educate her son the Indian ethics and to maintain the native ambiance in the home. Every morning, she sings the song, *Mere desh ki dharti, sona gale, uga le hire, moti* (the land of my country, grows gold, diamonds and pearls) in the honour of her country to convey her son the rich heritage of their native land. She often regrets that they should have been at Chandni Chowk in India.

Namaste London is partly set in London spotlighting the families of Manmohan Malhotra and Parvez Khan. Malhotra family is from Punjab while Khan family belongs to Pakistan. They have formed their ethnoscape in London and wish their children also embrace the same culture of their communities. Once, they play rugby match against British team sticking tattoos of national flags on their cheeks. They openly represent

their existence in foreign land.

The sense of belonging and ethnicity bind together all the immigrants in the movies in a group which subsequently formulates their ethnoscares. Both Sardar Khan and Parvez Khan from *Aa Ab Laut Chalen* and *Namaste London* respectively belong to Pakistan; but, in foreign land, they live in Indian ethnoscares peacefully and amiably, genuinely assisting their Indian fellows, while keeping aside the issues of national, political and religious unrest between their countries.

Ethnoscares are the sites of communities who struggle to preserve their ethnicity and cultural identities in the unaccustomed land. Ethnoscares seemingly gratify their longing for the homeland and provide them a sense of belonging, comfort, and security in the adopted land of desires.

Culture : The Way of Life

The word, Culture in Sanskrit, the ancient language in India, means Samskruti that is Samyak Kruti or Sam Kruti which denotes the right action or good activity. The meaning of culture in social science is broad enough to include all human traits and social structures which are learnt and not innate. E. B. Taylor was the first nineteenth-century anthropologist to define and make extensive use of the term. For him, culture is that complex whole that encompasses knowledge, belief, art, morals, law, customs and other capabilities and habits acquired by man as a member of society. Each community exists with a unique culture, and that culture reciprocally endows the community recognition in human society. During migration, representatives of the community carry their cultural baggage with them and settle in the new and unaccustomed land which often appears culturally divergent. Immigrants live on their ex-status and follow their own indigenous culture. Oftentimes, their native culture comes into conflict with the host culture.

India is a polytheistic country that fosters thousands of variant religions ; still, it maintains unity in diversity. *Aa Ab Laut Chalen* presents the Indian ethnoscare in New York in which we see Indian expatriates representing their communities from different states of the nation, for instance,

Rohan Khanna belongs to Delhi, Iqbal Singh is from Punjab, Sardar Khan belongs to Pakistan, Mr and Mrs. Chaurasia are from Uttar Pradesh, Jaykishan Patel is from Gujrat and Vaswani is Sindhi probably from Mumbai. They respect the legacy of each other's culture and maintain the cultural harmony of their ethnoscape. They offer their religious services in the temple and the mosque every weekend and do puja occasionally. They call themselves a family and perform their duty to unite Rohan and Pooja. Their actions, behaviours, attitudes, manners, and thinking designate the cultures of their communities in American society.

Kabhi Khushi Kabhie Gham is an Indian family-drama film that revolves around the theme of younger son's attempts to reunite his distorted family. Yash Raichand is a business tycoon in Delhi and is proud of his ancestors and follows the culture and traditions of the household. Though away from the home, Rahul, Anjali, and Sayeeda attempt to maintain the sanctity of the home, perform daily rituals, sing bhajans (hymns) and celebrate festivals. On the day of *Karva Chauth*, Anjali and Pooja fast for their counterparts' long lives. Rohan asks his mother to explain Sargi to Anjali which is a typical cultural practice performed on the day of *Karva Chauth* in which every mother-in-law sends for her daughter-in-law some sweets, a few almonds, sign of marital bliss and lots of love. Anjali extends her gratitude to Nandini for sending Sargi from India. Anjali consistently controverts her son and sister's attraction and admiration for British culture and prevents them from adapting with it. She rigorously tells her family that "Saare jahan se achcha, Hindusthan hamara" (our India is the best in the whole world) which is symbolical of her deep love for the nation and its culture.

Namasteey London illustrates Malhotra and Khan's adherence to their respective cultures. Malhotra insists his daughter to marry a Punjabi Munda (a youth) as he is still culturally associated with the community. He registers her daughter, Jasmeet's name on Bharat Matrimony and somehow convinces her to visit India with him. Malhotra emotionally compels Jasmeet to marry Arjun Singh. But, it actually shocks

Malhotra and his wife when Jasmeet denies her marriage with Arjun Singh. Arjun sincerely attempts to avert Jasmeet's wedding with Charlie Brown, the London suitor. Parvez Khan censures severely his son, Imran's pronouncement to live with Susan in a live-in relationship, as it is *gunah* (crime), according to Islamic culture; hence, he straightaway expels Imran from the home. Parvez confesses that he has made a big mistake by settling in London. If he had not come to England, Imran would have been brought up with Pakistani children and would never have spoiled the legacy of the family. When Imran is finally told to accept Christianity by Susan's parents, he perplexingly with heavy feet reaches to the mosque to surrender his religion. Arjun Singh illustrates Imran how his culture and religion are worth important than Susan. Imran gets convinced which demonstrates that the indigenous culture is rooted deep in his psyche.

In the select movies, it can be exclusively seen that Indian immigrants, being in the host nation, strongly retain the bond of affection with their motherlands. Their behaviours, attitudes, manners, approaches, living standards, habits, and languages manifest their indigenous culture. They eventually confront the cultural crisis in the host land. For instance, In *Aa Ab Laut Chalen*, Rohan detests Loveleen's Europeanized culture and conversely venerates Pooja's Indianness.

Cultural assimilation and cultural hybridity are utterly evident in the movies. Mostly the second-generation immigrants and those who have been brought up in foreign land are indulged in cultural assimilation and exhibit their mixed cultural identities and behaviours through their routine lives. Loveleen and Karan from *Aa Ab Laut Chalen*, Krishi and Pooja from *Kabhi Khushi Kabhie Gham*, and Jasmeet and Imran from *Namaste London* are culturally assimilated with the host culture. They, though inherit cultural sensibility, resemble their host copartners in terms of attire, speaking, drinking and smoking habits, and late-night dancing in a pub against their parents' consistent instructions. But, they cannot relinquish their native culture rooted somewhere deep in the psyche and become one with the hosts. Issues associated with the culture

are serious matters of concern for the immigrants. Disrespect and rejection of the home culture in the host field make the immigrants look back in space and time.

Identity: Who am I?

Diaspora studies emphasize immigrants' endeavors of identity formation in the new land of their hope. Being immigrants, they strongly retain the sense of belonging with the homeland while, on the other side, years of residence in the adopted land with Green Card legalize their new identity; but, native citizens of the host nation do not offer them total acceptability. Physical alienation reciprocally withdraws their existence from the home country. Indian immigrants in American or European countries are normally identified as NRIs. They carry both the identities simultaneously and being in the state of 'torn between the worlds' finally encounter identity crisis. They become half foreigner and remain half native. The second-generation immigrants are normally associated with the land that they have not probably visited ever. Diaspora studies use the term 'ABCD' that is 'American-Born-Confused-Desi' to refer to such Indian-Americans born or raised in the United States.

A long-term residence in the host nation and to find space in the host society to live peacefully, immigrants often change their identities and names to be like natives of the host land. Ranjit Kapoor, Sameer Walia and Jaykishan Patel in *Aa Ab Laut Chalen* change their names to Ronnie Cooper, Sam and Jack Patel respectively. In *Kabhi Khushi Kabhie Gham*, Pooja and Krishi shorten their names to Poo and Krish while in *Namastey London* Jasmeet introduces herself as Jazz. All these characters demonstrate their intimacy with and admiration for their host nations. Ronnie and Sam admire America while Jack Patel strictly performs his duty as a traffic cop and instructs others to abide by the laws and rules and regulations of America. Krishi and Pooja meet closer to the European standards and ignore Anjali's admiration of India. Jazz proclaims her friend Laila that she is British as she was born and brought up in London and has been singing England's national anthem "God Save the Queen" putting her hand on the heart. However, these

instances illustrate their affiliation with the host nation, Krish sings India's national anthem, Jana Gana Mana in the annual day function, while Jazz loathes Mr. Bringel on insulting India in her engagement ceremony and later retaliates the insult alongwith Arjun.

Marriage is a leitmotif of all the three movies which puts immigrants' cultural identities in question. Jasmeet does not accept her marriage with Arjun Singh but still demands a divorce from him. Rohan Khanna wants to marry Loveleen, an NRI girl but does not prefer her profligacy. Pooja in *Kabhi Khushi Kabhie Gham* behaves like Londoner but still performs the rituals of *Karva Chauth* for her lover, Rohan Raichand. All these instances show case their hybrid cultural identity.

Essentialist conceptualization of cultural identity is "one true self" (Hall 223). It considers the cultural identity of a group as "people with a shared history and ancestry hold in common" (Hall 223) which expounds a stable, ahistorical and immutable nature of identity. Stuart Hall, a critic of post-structural thinking, criticizes this essentialist concept of cultural identity which is centered on a common history of a group and argues that instead of considering cultural identity as a finished product, we should think of it a production which is never complete and is always in process. Hall states, "Cultural identities come from somewhere, have histories. But, like everything which is historical, they undergo constant transformation" (225). Identity is not fixed forever. It is a subject to the continuous play of history, culture, and power. Stuart Hall views "Diaspora identities are those which are constantly producing and reproducing themselves anew, through transformation and difference" (235). "Far from being eternally fixed in some essentialized past, they are subject to the continuous 'play' of history, culture, and power" (225).

Nostalgia: A Wistful Desire

The word 'nostalgia' has Greek roots: 'nostos' meaning 'return home' and 'algia' meaning 'pain or longing'. In English, the word refers to homesickness which is oftentimes used in respect to the dislocation of people from their home

particularly in the context of Diaspora. It designates immigrants' longing for the home to which they eventually desire to return and the time they had spent with their intimates. Most of the first-generation immigrants in the select movies cherish the memories of their homelands and many of them do visit their native places. Anjali in *Kabhi Khushi Kabhie Gham*, though lives in London, mulls over Chandni Chowk and the people she had lived with. Rahul Raichand lives his ten years of life in nostalgia pondering his home and parents. Though he appears to be very happy in London, he always rethinks of his father, mother and younger brother and wishes for the miracle that will reunite them. Balraj Khannain *Aa Ab Laut Chalen* and Malhotra family in *Namastey London* eventually revisit their respective homelands in the course of action.

Few songs of the movies express immigrants' longing for the homeland, nostalgia, sense belonging and cultural sensibilities. Through the song "O yaaron maaf karna, kuch kehne aaya hun" (dear friends kindly excuse, have come to say something) in *Aa Ab Laut Chalen*, Indian immigrants recall the peculiarities, practices, traditions, and memories of their vatan, (ahomeland)while the song, "Teri yaad sathhai" (your memory is accompanied) from *Namastey London* expounds how they deeply miss their home. The title song of the movie "*Aa ab laut chalen*" (let us go back) denotes immigrants' extreme state of nostalgia and decision to return to their native ethnoscape.

Conclusion:

All the three select Hindi movies are the repositories of diasporic sensibilities, like literary texts, and truly unveil how Indian immigrants get torn between the two worlds – homeland and adopted land of their hopes. The movies dexterously showcase the collision of native and host ethnoscaes as well as the clash of the old and new cultural identities, which subsequently become a hurdle for immigrants to cope with the situation in a new land. The first-generation immigrants long for the motherland, left behind in space and time while the second generation of the immigrant parents suffers the psychological trauma and strives to resolve the

identity crisis.

Works Cited:

1. Appadurai, Arjun. "Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy." *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. London: University of Minnesota Press, 1996. Print.
2. Hall, Stuart. "Cultural Identity and Diaspora". n.d. Web. 3 Apr. 2012. <http://www.rlwclarke.net/theory/primary-sources> (This piece was first published in the journal *Framework* no.36)

Bibliography:

Primary Sources:

1. *Aa Ab Laut Chalen*, produced by R. K. Films, and directed by Rishi Kapoor, 1999
2. *Kabhi Khushi Kabhie Gham*, produced by Yash Johar, and directed by Karan Johar, 2001
3. *Namastey London*, produced and directed by Vipul Amrutlal Shah, 2007

Secondary Sources:

1. Bhabha, Homi. *The Location of Culture*. London: Routledge, 1994. Print.
2. Safran, Williams. *Diasporas in Modern Societies : Myths of Homeland and Return*. Vol. 1, No. 1, Spring 1991. Print.

■